

Dušan Kos

PLEMIŠKA DAROVANJA CERKVENIM USTANOVAM (s posebnim ozirom na 14. stoletje)

V življenju srednjeveškega človeka je bila skrb za pravočasno (še za časa življenja) obdarovanje cerkvenih ustanov tako pomembna kot zrak za dihanje ali vino za pitje. Glavni motivi so bili čaščenje Boga, ljubezen do Cerkve, predvsem pa odpuščanje grehov in skrb za posmrtni mir lastne duše. Ljudska pobožnost se je navzven izražala v romanjih, mašah, procesijah, sklicevanju na svetnike, čaščenju relikvij, najbolj oprijemljivo pa v darovanju v religiozne, deloma karitativne namene. Darovanja niso bila zgolj enostavna poslovno-transakcijska in obligatorna dejanja, čeprav imamo danes vtis, da akt sam ni bil nič drugega. Premoženjski sklad, namenjen rešitvi duše, je služil samo mrtvim.¹ Vse kar je bilo v zvezi z dušo, grehi in posmrtnim življenjem je bilo namreč močno pogojeno s pravno-posestnimi običaji in predpisi, makro- in mikroklimatskimi razmerami, gospodarskim in socialnim položajem donatorja, ugledom in potrebami prejemnika (cerkvene ustanove) ter duhovnimi in nравstvenimi trendi v posameznih obdobjih. Pot do odrešitve preko materialnih oddolžitvev, izrazita prestižnost, tekmovanje med donatorji ipd. se danes zde grobo in materialistično, takrat pa je bilo samo del vsakdanjega življenja. Ali je bil izbor cerkvene ustanove, ki ji je posameznik namenil darove, povezan z rangom, premoženjem, bližino, tradicijo plemiča, kako je bilo s priljubljenostjo posameznih ustanov, rangiranjem le-teh (po obdobjih), kakšno vlogo so imeli geografski in globlji tradicionalni momenti med darovalcem in obdarovanim? Skratka, kdo, komu in zakaj prav temu, je daroval v danem trenutku v dušni blagor, je komprimacija temeljnih zastavljenih problemov, na katere skušamo na tem mestu dati vsaj enostaven odgovor.²

1. Časovna nihanja

Kako se je gibalo število darovanj v obravnavanem obdobju, nam kažeta spodnji tabeli. Upoštevali smo le darovnice, ki so jih izdali donatorji, oz. prejele pravne osebe s sedežem na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem, ne glede na stanovsko pripadnost. Torej ne samo domače in ne samo plemiške darovnice. Celovitost je primernejša, saj so se mističnost, vera in darovanje za dušni blagor raztezali na vse stanove srednjeveške družbe. Na razlike med sta-

KRATICE

ANVR – Arhiv Nemškega viteškega reda na Dunaju, zbirka listin; ARS – Arhiv republike Slovenije, zbirka listin; ARS CE – ARS, listine grofov Celjskih (prej v HHStA); ARS DA – ARS, zbirka prepisov listin iz 18. stoletja (v arhivu graščine Dol pri Ljubljani: Gr A I, Reigersfeld, fasc. 179); ARS HKA – ARS, listine, vrnjene iz Arhiva dvorne komore na Dunaju (Hofkammerarchiv) ARS W – ARS, listine vrnjene iz HHStA iz različnih repertorijev (razen listin grofov Celjskih); Blätter – Blätter für Heimatkunde; ČZN – Časopis za zgodovino in narodopisje; FRA 35 – J. Zahn, Codex diplomaticus Austriaco-Frisigensis. Fontes rerum Austriacarum, II. Abteilung., 35., Wien 1871; GZL – Gradivo za Zgodovino Ljubljane v srednjem veku, I.–X., (izd. B. Otorepec med 1956 in 1968); GZM – Gradivo za zgodovino Maribora, zvezki 2.–6. (izd. J. Mlinarič med 1976 in 1980); HHStA – Državni arhiv na Dunaju (Haus-, Hof- und Staatsarchiv), splošna serija listin; HZ – Historische Zeitschrift; KANM – Kapiteljski arhiv Novo mesto (sedaj v NSALj); KOMATAR XVIII, XIX, XX – F. KOMATAR, Das Schlossarchiv in Auersperg, MMK XVIII/1905, XIX/1906, XX/1907; LM – Lexicon des Mittelalters; MDC – Monumenta historica ducatus Carinthiae (izd. A. v Jaksch, I–IV in H. Wiessner, V–XI); NSALj – Nadškofjski arhiv Ljubljana, listine; PETTENEGG – E. G. PETTENEGG, Die Urkunden des Deutsch-Ordens-Centralarchivs zu Wien, 1. 1887; ÖAW – Österreichische Akademie der Wissenschaften; STICNA – Arhiv samostana Stična, kopije listin nastale v 17. in 18. stoletju; TLA – Tirolski deželni arhiv v Innsbrucku (Tirolisches Landesarchiv), listine; ZRG – Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (GA – Germanistische Abteilung, KA – Kanonistische Abteilung); ZUZ – Zbornik za umetnostno zgodovino, nova vrsta. Za uporabo prepisov neediranih listin se zahvaljujem dr. Božu Otorepcu.

¹ D. RÜBSAMEN, Kleine Herrschaftsträger im Pleissenland. Studien zur Geschichte des mitteldeutschen Adels im 13. Jahrhundert, Mitteldeutsche Forschungen, Bd. 95, Köln–Wien 1987, 234 sl., 448 sl., I. SCHWARZKOGGLER, Geistliche Schenkungen und Stiftungen in der Steiermark 1308–1330, Blätter 52/1978, 05; G. JARITZ, Seelenheil und Sachkultur. Gedanken zur Beziehung Mensch – Objekt im späten Mittelalter, v: Europäische Sachkultur des Mittelalters, Gedenkschrift aus Anlaß des zehnjährigen Bestehens des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Nr. 4, ÖAW, phil.–hist. Klasse, Sitzungsberichte, 374. Bd., Wien 1980, 61 sl.

² A. REDIK, Seelenheil und Wohltätigkeit. Der karitative Aspekt religiöser Stiftungen – untersucht an steirischen Urkunden des Zeitraums von 1250 bis 1400, v: Geschichtsforschung in Graz (Festschrift zum 125-Jahr-Jubiläum des Instituts für Geschichte der Karl-Franzens-Universität Graz, izd. H. Ebner, H. Haselsteiner, I. Wiesflecker-Friedhuber), Graz 1990, 209.

novi opozarjamo na drugem mestu. Opozoriti moramo še na nekaj pomembnih stvari za branje tabel. Nobena ni narejena po načelu, da pomeni vsaka darovna listina eno absolutno točko. Večinoma to drži, toda obstajajo listine, s katerimi je nekdo daroval več različnim ustanovam istočasno. Nasprotno pa poznamo več listin v daljšem razmiku, ki govore o enem in istem aktu. V prvem primeru smo zapis statistično razbili na toliko točk, kolikor različnih prejemnikov je nastopalo v njem, v drugem pa smo kasnejše zapise pridružili najstarejšemu. Predelanih zapisov, ki vključujejo tudi darove, skrivajoče se v drugih poslih (prodaje), je bilo med leti 1277 in 1409 potemtakem 479, med leti 1280 in 1409 468, med leti 1280 in 1399 (dvajsetletna tabela) pa 435. Obe tabeli sta upoštevali zadnji dve števili. Dvajsetletna tabela je napravljena zaradi lažjega generaliziranja, ki zanemarja večja in časovno kratka nihanja. Drug problem je neenakomerna ohranjenost virov za posamezne cerkvene ustanove. Čeprav so le-te dobro skrbale za svoje arhive (darovnice seveda lahko iščemo samo v prejemnikovem arhivu!), se jih je veliko izgubilo in uničilo že za časa obstoja ustanove, bodisi zaradi nereda na prelomu srednjega v novi vek, bodisi zaradi cerkvenih bojov, turških pustošenj (npr. Stična leta 1471³), naravnih nesreč, še več pa je bilo raznešenih po razpustitvi večine od njih v jože-finski dobi ali pa so bile po komunistično samoupravljanje. Na Kranjskem smo »lahko« zadovoljni z ohranjenostjo arhivov samostanov Mekinje, Velesovo, Stična (ta v glavnem v registih iz 18. stoletja), Kostanjevica (solidni prepisi iz 18. stoletja), Nemškega reda v Ljubljani, manj pa z Bistro, ljubljanskimi avguštinci in minoriti (frančiškani). Na Spodnjem Štajerskem je stanje z viri ugodno pri Gornjem Gradu, Žičah, Jurklostru, Marenberku in mariborskih minoritih, pri ostalih pa nisem uspel pregledati vseh še ohranjenih listin v tujih arhivih (npr. dominikanci-ke v Ptuj in Studenicah itd.). Bolj slučajno kot ne je ohranjenih še nekaj več listin neredovnih cerkvenih (bratovščine, župnije, kapele, kostnice, kaplanije) in mestnih ustanov (špitali). To je torej korpus listin (zapisov), na katerega se opirajo naši izsledki. Za preciznejše trditve premalo, za hipoteze dovolj. Še posebej, ker virov nismo načrtno iskali.

Desetletja	absol.	%
1280–1289	26	5,5
1290–1299	26	5,5
1300–1309	45	9,6
1310–1319	48	10,2
1320–1329	34	7,4
1330–1339	37	7,9
1340–1349	32	6,9
1350–1359	40	8,5
1360–1369	40	8,5
1370–1379	35	7,5
1380–1389	48	10,2
1390–1399	24	5,2
1400–1409	33	7,1
Skupaj	468	100,0

Dvajsetletja	absol.	%
1280–1299	52	11,9
1300–1319	93	21,4
1320–1339	71	16,3
1340–1359	72	16,6
1360–1379	75	17,2
1380–1399	72	16,6
Skupaj	435	100,0

V obeh tabelah je viden izrazit porast darovanja v obdobju med leti 1300–1319. Nekateri razlogi najbrž tiče tudi v hudih naravnih nesrečah (poplave), ki so takrat v zelo dolgem razdobju pustošile po vsej (prenaseljeni) Evropi, kot posledica menjanja klime. Kot posledica poplav je prišlo do porasta pustot, opuščanja geografsko najneustreznejših naselij, padca agrarne produkcije, večletnih lakot in porasta umrljivosti (predvsem med leti 1315–1317), hude posledice pa so bile tudi v neagrarni sferi družbe.⁴ V začetku 14. stoletja je pri nas prišlo tudi do večjih vojnih pustošenj v zvezi z vojno za češko dediščino (1306–1311). Upravičeno

³ J. GREGORIČ, Cistercijani v Stični, Stična 1980, 62.

⁴ Prim. W. ABEL, Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters. Ein Beitrag zur Siedlungs- und Agrargeschichte Deutschlands, Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, Bd. 1, Jena 1943, 57–58, 64; W. ABEL, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter, Hamburg–Berlin 1978³, 44–50; H. LUCAS, The Great European Famine of 1315, 1316 and 1317, Speculum V/1930, 346 sl.; W. RÖSENER, Krisen und Konjunkturen der Wirtschaft im spätmittelalterlichen Deutschland, v: Europa 1400. Die Krise des Spätmittelalters (izd. F. Seibt, W. Eberhard), Stuttgart 1984, 24 sl.; N. BULST, Der Schwarze Tod. Demographische, wirtschafts- und kulturegeschichtliche Aspekte der Pestkatastrophe von 1347–1352. Bilanz der Neueren Forschung, Saeculum 30/1979, 47. Literatura o katastrofah 14. stoletja je sicer izredno obsežna in citirana v omenjenih delih. Za slovenske dežele prim. tekst M. Kosa v poglavju o kolonizaciji in populaciji in delu: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev (GDZS). Zgodovina agrarnih panog I: Agrarno gospodarstvo, Ljubljana 1970, 86–88.

smemo imeti ta leta za ena od najbolj kataklizmatičnih v srednjem veku. Celotna družba se je na katastrofo odzvala z manjšim porastom religioznosti, priprošnjami Bogu za »normalizacijo« in temeljitim samospraševanjem o človeški minljivosti in krivdi za nesreče, ki so jih imeli seveda za božjo kazen za grehe. Že v začetku 20-ih let se je krivulja spet spustila skoraj na predkatastrofično stanje. Frekvenca darovanj je bila konec 40-ih let spet v upadu, a se je že okoli leta 1350 dvignila, predvsem zaradi kuge, pri nas pa tudi zaradi potresa, ki je spomladi leta 1348 temeljito opustošil Koroško, Furlanijo, Kranjsko (samo tu menda 1500 mrtvih) in Štajersko.⁵

Toda porast ni tako velik, kot bi pričakovali. Nehistoriografski viri niti posredno ne namigujejo na kakršnokoli katastrofo, paniko in njene posledice. Predvsem zato, ker je notranja forma darovnic večinoma sledila formularjem, ki niso dopuščali natančnejših pojasnil glede motivacije v arengah ali celo obsežnejše naracije. Po drugi strani pa je pri oblasteh in višjih slojih hitro prevladala miselnost, da je za zavarovanje naravnega reda potrebno širokim masam zamolčati vse posledice kuge, zato ni presenetljivo, da je še največ narativnih (predvsem kronističnih) virov precej kasnejših. Edini neposrednejši namig daje listina iz novembra 1348, po kateri je mariborski mestni pisar Matej skupaj z ženo podaril hišo v Mariboru, da bi iz njene preše napravili mestni špital.⁶ Toda srednjeveški špital ni bolnišnica v današnjem pomenu, marveč ustreza tipu ubožne hiralnice. Vseeno pa ustanovitev pogojno in časovno ustreza razširitvi kuge v naše kraje. Druge listine iz časa velike kuge ne dajejo namigov, da bi takrat na Slovenskem vladal »horror«, pa tudi moralni razvrat v slogu Boccacciovega Dekameronu ne. Postavlja se vprašanje, ali je imela kuga v obrobni predelih Evrope sploh tako velike razsežnosti in posledice kot v zahodni Evropi?⁷ Komaj viden porast števila darov v 50-ih letih, ki je opazen tudi drugod, je po eni strani rezultat religiozne zanemarjenosti večine preživelih (širokih nižjih slojev), ki jim kler z opuščanjem redne dušne pomoči in strahu pred okužbami ni bil več voljan nuditi dušne tolažbe, marveč je solidno dušno tolažbo dajal le bogatejšim za primerno plačilo. Kler kuge ni izkoristil za notranje očiščenje, zato so njegove pomanjkljivosti delovale krepilno za nove herezije in ohlapnejši odnos laikov do njih in uradne Cerkve v celoti.⁸

Po drugi strani je bil neznaten porast darovanj posledica gospodarskih težav plemstva in meščanstva.⁹ Prvi zaradi širitve pustot in zmanjševanja prebivalstva niso bili več pripravljeni še naprej v bistvu nekoristno zmanjševati svojega ekonomskega potenciala, ki je stalno upadal že od konca 13. stoletja. Populacijska katastrofa je meščanu odvzemala kupca, zmanjševala premoženje in ga postavljala na isto mesto kot plemiča, le da zaradi večje prilagodljivosti ne tako izrazito. Mikroregionalnih razlag z različnimi rezultati je več, vse pa imajo isto značilnost – so nedorečene, lahko deloma oz. povsem zgrešene ali točne, saj večinoma izhajajo iz nesodobnih virov. Po umiritvi kuge v 50-ih letih se je število darovanj bolj ali manj ustalilo na višini okrog 8 % na desetletje. Večji skok v desetletju 1380–1389 je bil najbrž v zvezi z močnejšo ciklično vrnitvijo kuge.¹⁰ Toda že v naslednjem desetletju beležimo padec na raven izpred naravnih nesreč v začetku 14. stoletja in »velike kuge«. Tak razvoj govori o sorazmerno konstantni skrbi za dušni blagor v razdobju dobrih 130 let. Določena nihanja so bila rezultat katastrof, pa tudi plemiške nezmožnosti zaustaviti nepotrebno zmanjševanje gospodarske substance. Prav ta razlog in cerkvena kriza (shizma, razpad discipline) so plemiče od začetka 15. stoletja odvrnili od prejšnje tradicije darovanja. Štafetno palico so za nekaj desetletij predali meščanstvu, vse do nastopa reformacije, ki je bistveno spremenila stare vrednote in razmerja. Seveda moramo vedno imeti pred očmi veliko nepopolnost virov!

⁵ Prim. A. BORST, Das Erdbeben von 1348. Ein Historischer Beitrag zur Katastrophenforschung, HZ 233/1981, 532 sl.; ABEL, Agrarkrisen, 51–56; ABEL, Wüstungen, 58–63; BULST, Schwarze Tod, 45 sl.

⁶ BULST, Schwarze Tod, 61–62. GZM IV/48.

⁷ Tudi Bulst je mnenja, da posledice kuge v Evropi niso bile povsod enako izrazite in da je treba biti previden pri posploševanju (Schwarze Tod, 50 sl.). Podobno Rösener glede upoštevanja regionalnih razlik pri problematiki »splošne krize 14. stoletja« (Krisen, 37).

⁸ BULST, Schwarze Tod, 59–60, 63.

⁹ O problematiki učinkovanja krize v 14. stoletju na plemstvo gl. sintezo W. Rösenerja, ki v nekaterih detajlih sicer izpodbija starejšo Ablovo hipotezo (Wüstungen, 78–94), da sta meščanstvo in obrt v tem času cvetela, v krizi pa naj bi bil predvsem agrarni sektor. Zato pa se mu Ablova teza o prevladujoči agrarni krizi še vedno zdi nepresežena (RÖSENER, Krisen, 30 sl.).

¹⁰ Ciklične ponovitve kuge, čeprav v nekoliko manjšem ali vsaj regionalno omejenem obsegu so bile po letu 1348 še v letih 1356–1357, 1365, 1369–1370, 1380, zatem pa so bile epidemije pogostejše, a bolj regionalno-lokalnega karakterja (ABEL, Wüstungen, 62–64).

2. Tipologija virov

Po pričakovanju so najnatančnejša in obsežnejša določila v korist dušnega blaga v testamentarnih in enostavnih listinskih zapisih, medtem ko so nekrologiji iz obravnavanega obdobja pri naših samostanih in cerkvah silno redki. Toda tudi popolnih testamentov vseh družbenih slojev je za 14. stoletje zelo malo ohranjenih. Še posebej pa velja poudariti, da ne gre za testamente v rimskopravnem smislu, niti niso zapisi vsebovali vseh predpisanih diplomatičnih formul, marveč je prevladoval vpliv nemškega testamentarnega prava in so bili prisotni le posamezni elementi rimskega prava.¹¹ Razlogi ne tiče samo v slabi ohranjenosti takih zapisov, ki so že v naslednji generaciji dedičev za te izgubili pomen. Vsi dediči testamenta tako ali tako niso mogli deliti in ga posedovati, čeprav bi jim dajal najboljšo pravno zaščito. Slučajna ohranjenost se odraža tudi v tem, da so testamenti ohranjeni brez pravila v pomembnosti testatorja, kar pomeni, da poznamo približno enako število testamentov meščanov,¹² nižjih in srednjih plemičev,¹³ od našega visokega plemstva pa sploh ne. Izražanje poslednje volje se je najbrž dogajalo tudi (predvsem?) brez zapisov, saj je bila izvršitev pokojnikovih želja za dediče, izvršitelje in poroke zakon in vprašanje časti.¹⁴ O obstoju testamentov na vseh družbenih ravneh se lahko prepričamo tudi iz slučajnih omemb, zlasti ko si je dal cerkveni prejemnik naknadno izstaviti posebno potrditveno listino od testatorjevih dedičev. Prejemnik pa je lahko izdal listino v obliki reverza kar sam. Reverz je navadno dobesedno ponovil tekst darovalčeve listine. Teh dveh načinov se je Cerkev zelo rada posluževala.¹⁵ Naknadni plemiški zapisi so bili večinoma posebni zapisi skupnih ustnih volil, največkrat na željo prejemnika, pa tudi testatorja, če je bil še živ.¹⁶ Volila so včasih potrdili gospodje za svoje viteze, če so imeli vrhovne lastninske pravice na darovano viteško posest.¹⁷

Posamične testamentarne elemente so imele praktično vse vrste darovnic (brezplačna ali celo odškodniska prepustitev posesti, pravic, denarja), ne glede na stan in izvor prejemnika, saj so pogosto temeljile na zbirkah listinskih formularjev, nastalih pred ali tekom 14. stoletja (1. klavzula o darovalčevi preudarnosti pri poslu; 2. soglasje dedičev in nasvet sorodnikov; 3. fizična in mentalna zmožnost razpolaganja s premoženjem; 4. motiv darovanja). Tudi v naših deželah so bili ti formularji izdatno uporabljani. Zdi se, da je vsak samostan posedoval zbirko formularjev, med katerimi so bile le manjše variante. Enakozvočnost tovrstnih listin govori še o nečem – velikokrat je šlo za prejemniške izgotovitve listin (sestavil in napisal samostanski pisar, donator le overovil s pečatom ali pričami), še posebej kratkati, ko je bil kraj izstavitve listine oz. dejanja samo samostansko poslopje ali bližnji kraj (npr. Kamnik za Mekinje, Kostanjevica za tamkajšnjo cisterco, Marenberk za tamkajšnje dominikanke, Konjice za bližnjo Žižo itd.). Nekateri zgodovinarji imajo darovnice za dušni blagor za najrazširjeno obliko testamentov poznega srednjega veka.¹⁸ S tem se ne moremo povsem strinjati, saj so

¹¹ Zelo majhen odstotek testamentov za 14. stoletje ugotavlja tudi Bartsch za avstrijske dežele (od cca. 6000 ediranih listin le 400 darovnic za dušni blagor in od teh samo 68 izjav poslednje volje torej niti ne pravih testamentov). Po Bartschu je 14. stoletje najprimernejše za obdelavo testamentarnega prava, saj so se šele tedaj ustalili pravni običaji, pa tudi konsistentnost listinskega materiala je veliko večja kot v 13. ali 15. stoletju (R. BARTSCH, *Seelgerätsstiftungen im XIV. Jahrhundert. Ein Beitrag zur geschichte des Testaments in Österreich*, v: *Festschrift für Karl von Amira zu seinem sechzigsten Geburtstag*, Berlin 1908, 5–13). O dedovanju in dediščinah bomo v eni od naslednjih števil *Zgodovinskega časopisa* objavili posebno razpravo!

¹² Npr. testamenti mariborskih meščanov Valterja Densa iz leta 1280 (GZM II/50), Wulfinga iz istega leta (GZM II/49) in Rudleina iz leta 1290 (GZM II/86) ter ljubljanskih meščanov Jansa Blaža leta 1313 (HHStA 1313, julij 11. Bistra) in Konrada Pegama iz leta 1364 (GZL I/66); testament mekinjskega kaplana Jurija izpred leta 1301 (ARS W 1301 junij 15. Mekinje).

¹³ Iz obravnavanega obdobja mi je poznan le en zapis plemiča, ki ustreza popolnemu testamentu in vsebuje tako obširna volila Cerkvni na nečem prostoru, kot tudi poslovne zadeve in skrb za mladoletne (nepreskrbljene) otroke. Pa še ta pripada plemiču onstran današnje države – Konradu iz Ehrenfelsa (1405) (HHStA 1405 marec 25. Vojnik).

¹⁴ Ko je leta 1302 Medko iz Malenc predal samostanu v Kostanjevici neko posest, je storil to zato, ker mu je pokojni sorodnik Friderik an sinem ende enpfolhen hat unde hat mit mir geschaffet sinen zehenten . . . nach siner sele ze geben . . . Medko je samostanu v resnici izročil to posest, vendar si je izgovoril odškodnino v denarju pod formo prodaje (*han ich ferchöfftet*) (ARS DA 1302 junij 2.). Podobno tudi Majnčin iz Hmeljnika (Turjačan) z ženo in bratom leta 1300, ki je po besedah sestavljalca regeste iz 18. stoletja poklonil tri hube stiškim cistercijanom ex *testamento fratiae suae* (GREBENC, Stična, št. 102, str. 43).

¹⁵ Tako je storil leta 1278 opat in konvent gornjegrajskega samostana, ki je potrdil, da je pokojni Bertold iz Hotunje . . . in *testamento suo nobis et nostro monasterio dedit unum mansum* . . . , za kar so mu potrdili željeni aniverzarij (NSALJ 1278. Gornji Grad). Prim. H. LENTZE, *Begräbnis und Jahrtag im mittelalterlichen Wien*, ZRG KA 67(80)/1950, 359; BARTSCH, *Seelgerätsstiftungen*, 46.

¹⁶ Jurij Građežar z Iga je leta 1380 dal posebej zapisati volilo cerkvi na Igu, sicer imenovano *testamentum* (ARS W 1380 marec 12.).

¹⁷ V tem smislu moremo obravnavati listino, ki jo je leta 1305 izstavil Hartnid s Ptujja, in s katero je potrdil poklone svojega pokojnega viteza (*fidelis noster dominus*) Diepolda iz Kacenštajna, ki jih je . . . *sana mente et animo deliberato legaverit* . . . benediktincem v Gornjem Gradu (NSALJ 1305 november 12. Ptuj).

¹⁸ BARTSCH, *Seelgerätsstiftungen*, 14 sl.

pravi testamenti pokrivali vse dediče in druge prejemnike, enostavne darovnice pa (navadno) le enega cerkvenega prejemnika. V povedanem se kaže tudi bistvena pravna nepodobnost darovnic za dušni blagor in testamentov, saj je pri prvih prevladovalo stvarno pravo nad dednim, pri drugih pa je bilo ravno obratno. Forma čiste darovnice je imela predvsem pravni pomen za prejemnika. Sem so sodili vsi tovrstni akti, ki so se udejanili še pred smrtjo donatorja. Na testament kot predlogo je spominjal le še splošni motiv – skrb za dušni blagor.¹⁹

Skoraj vsa darovanja se dajo razložiti z racionalnimi motivi. Ne trdimo, da je skrb za dušni blagor izhajala zgolj iz preračunljivosti darovalca. Toda način, izbor in forma pogodbenosti dajejo dušni skrbi karakter pragmatične miselnosti, značilne za srednjeveškega človeka, po kateri je bilo mogoče dušo odkupiti od grehov z materialnimi (zemeljskimi) sredstvi. To po svoje potrjujejo povsem racionalni dispozitivni glagoli v darovnih listinah: skoraj izključno so bili to »geaben« (v pomenu »prosto dati še za časa življenja«), »schaffen« (»dati po smrti«), »machen« (»voliti«, »zapustiti«), redkeje »stiften« (»ustanoviti«) ipd., oz. njihove kombinacije in variacije. Gre za stvarne, vsakdanje in posvetne besede.²⁰

3. Izbor prejemnika

Izbor obdarovane ustanove v bistvu ni bil usoden, je pa šel po določenih pravilih. Najrazumljivejše je bilo kasneje (trajnejše) donatorstvo ustanovitelja ali potomca ustanovitelja neke cerkvene ustanove. Tu je tradicionalna navezanost, utrjena z družinsko grobnico, še najbolj prišla do izraza.²¹ Institucionalno vez sta vzdrževala še posedovanje odvetništva²² ali patronata nad obdarovalcem,²³ tradicijo pa tudi želja okoliškega plemstva po pokopu v samostanski cerkvi (gl. spodaj).

Geografska bližina je vplivala na več načinov. Darovalec je lahko posedoval ustanovi najbližji grad in gospodstvo ali imel blizu ustanove večjo posest,²⁴ ali pa je bil zgolj stalni uradnik, bivajoč na gospodovem gradu.²⁵ Zlasti mestnim ustanovam so največkrat darovali domačini, bodisi meščani ali kmetje, bodisi stalno naseljeni plemiči, pa tudi njihovi najbližji sorodniki.²⁶

¹⁹ IBIDEM, 51. Dober pregled tipologije virov o darovanjih za dušni blagor ima K. FRÖLICH, *Die Rechtsformen der mittelalterlichen Altarpründen*, ZRG KA 51(64)/1931, 461–474.

²⁰ BARTSCH, *Seelgeratsstiftungen*, 29–33. Primerov iz našega listinskega materiala ne navajamo, ker ni razlik z Bartschevimi ugotovitvami.

²¹ Avguštinčim v Muti je precej daroval ustanovitelj Henrik iz Vilitša (OROŽEN, Diözese I, 122); Ustanovitelj klaris v Škofji Loki župnik Otokar iz Blagovice »svojemu« samostanu (P. BLAZNIK, Škofja Loka in loško gospodstvo 973–1803), Škofja Loka 1973, 106–107); Marenberku potomka ustanoviteljev Rajkarda iz Marenberka (GZM II/70, GZM II/75, MDC VII, št. 174, str. 70); Mekinjam ustanovitelj Gallenberški (ARS W 1300 oktober 9. Gallenberg, ARS W 1301 avgust 20. Mekinje, ARS W 1304 avgust 4., ARS W 1320 maj 18., ARS 1330 julij 4. Mekinje, HHStA 1336 avgust 9., ARS W 1348 julij 22., ARS W 1350 oktober 27., ARS W 1368 november 20.); Kartuziji Pleterje je v prvih letih daroval le ustanovitelj Herman II. Celjski (HHStA april 22. Celje, ARS W 1407 julij 10. Celje, ARS W 1407 junij 3. Turjak, KOMATAR XX, št. 293, str. 171). Gl. še RÜBSA-MEN, *Kleine Herrschaftsträger*, 450 sl.

²² Delni odvetnik Friderik iz Kunšperka je daroval samostanu Gornji Grad (NŠALJ 1296 junij 10. Velesovo); Kapeli v Mekinjah je daroval odvetnik Seifrid iz Gallenberga (ARS W 1287 oktober 3. Čedad).

²³ Cerkev v Gorjah Friderik Ortenburški (ARS 1398 maj 10.); Cerkvam v Mošnjah, Kranjski gori in Kočevju Agnes Ortenburška (ARS W 1386 oktober 29., ARS W 1386 oktober 29.); Cerkev v Radovljici Helena Ortenburška (HHStA 1383 december 18.).

²⁴ Cerkev v Boštajnu zastavni imetnik gospodstva Boštanj, Rudolf iz Kacenštajna (KOMATAR XIX, št. 147, str. 45); Cerkev na Igu Jurij Gradežar z Iga (ARS W 1380 marec 12.); Cerkev v Vuzenici lastnik gospodstva Herman Celjski (J. MRAVLJAK, *Nadžupnija in dekanija Vuzenica, Maribor 1928*, 66–67); Samostanu Gornji Grad Konrad iz Vrbovca (NŠALJ 1332 april 5. Gornji Grad) – imetnik tamkajšnega gospodstva, nekaj let po prodaji gospodstva pa še Elizabeta iz Vrbovca (OROŽEN, Diözese II/1. 132); Cerkvama v Olševku in Šenčurju tamkajšnji veleposestnik Ditmar iz Greifenfelsa (ARS W 1333 junij 9., ARS W 1304 januar 22. Velesovo); Kapeli v krškem gradu je poklanjal posestnik Herman Celjski (VALVASOR XI, 235–236, ARS CE 1408 november 25.); Samostanu Velesovo posestnika Henrik (ARS W 1301 marec 12. Velesovo) in Ditmar iz Podkrmosa (ARS W 1346 junij 15.).

²⁵ Bratovščini v Ribnici Ulrik Ratgeb (KOMATAR XIX, št. 161, str. 51); Lovski mojster celjskih grofov neki Ranšperški, cerkvi v Metliki (ARS CE 1378 januar 4.); Cerkev v Ribnici Wulfing Ameiz (ARS 1353 april 3.); Celjskim minoritom Konrad iz Ernovca (HHStA 1405 marec 25. Vojnik); Samostanu v Vetrinju uradnik v Mariboru. Pavel iz Trčeve (GZM V/75, GZM V/77).

²⁶ Avguštinčim v Ljubljani so darovali Rajnher Šenk iz Ostrovice (GZL I/54), Katarina iz Domžal (ARS HKA 1360 september 23.), Konrad Pegam iz Ljubljane (GZL I/66), Nikel Kolenc (GZL VII/49); Kartuziji v Bistri Albert iz Vrhnike (HHStA 1408 november 19.); Bratovščini Sv. Janeza v Ljubljani Jurij iz Slap (GZL II/44) in Herman Smerenik iz Ljubljane (GZL II/45); Bratovščini v Kranju meščan Fricel (ZONTAR, Kranj, 55); Kaplaniji v kranjskem špitalu Fric Naimhofer iz Kranja (ZONTAR, Kranj, 63); Cerkev v Kostanjevici meščan Oton (ARS W 1286 maj 1.); Cerkev v Cerkljah na Gorenjskem Agnes iz Strmola (ARS W 1381 april 24.); Župnijski cerkvi v Mariboru meščan Nikolaj (GZM IV/112, GZM V/28); Cerkev v Naklem plemiči iz Dupelj (ARS 1360 april 24.); Cerkev v Pesnici domačin Mert Zedlar (GZM V/51); Cerkev Nemškega viteškega reda v Ljubljani bratje iz Rake (GZL IX/6), ki so imeli v Ljubljani hišo; Cerkev v Ribnici domačin Mihael (ARS 1372 junij 15.); Cerkev v Vrhniki Greiner iz Vrhnike (ARS 1341 maj 12.); Cerkev v Slovenskih Konjicah ondotni plemiči (MLINARIČ, Kartuziji, 170–171); Samostanu Gornji Grad Peverlin iz Gornjega Grada (NŠALJ 1369 julij 25.). Ludel iz »Rora« (NŠALJ 1389 april 24. Gornji Grad), Friderik Töllinger (NŠALJ 1405 marec 5.); Samostanu v Kostanjevici tamkajšnji plemiči (ARS 1278 februar 2. Kostanjevica, ARS DA 1290. Kostanjevica, ARS DA 1297 november 25., ARS DA 1306 maj 25., ARS 1314 junij 24., ARS DA 1345 februar 9.) in meščani (ARS DA 1315 junij 15., ARS 1317 maj 25., ARS DA 1335 april 8. Kostanjevica, ARS 1339 maj 6., ARS 1373 januar 25.,

Podobno je bilo na podeželju, saj je za nekatere ustanove očitno, da so večino darov prinesli bližnji plemiči. Bližina obdarovane ustanove je darovalčevi rodbini omogočala lažjo kontrolo nad rednim izvajanjem dogovorjenih obredov.²⁷ Domači posvetni kleriki so pogosto poskrbeli za svojo dušo v najbližjem samostanu, pa tudi v večji cerkvi.²⁸ Semtertja naletimo na darovanja oddaljenim ustanovam, ki pa so imela razloge v izvoru darovalca ali intimne navezanosti na določen kraj (npr. duhovna tolažba v bolezni).²⁹ Zlasti pri meščanih in mestnih plemičih je igrala precejšnjo vlogo fizična zastopnost, često precej oddaljenega samostana v mestu. Večina starejših samostanov in seveda vsi beraški redovi so imeli hiše ali celo sedeže v najpomembnejših mestih. S tem so poleg direktnega ekonomskega (uprava dislocirane posesti), lahko izvajali tudi subtilen vpliv na meščane in prejeli še dodatno posest.³⁰ Najpestrejšo,

ARS DA 1376 januar 25., ARS DA 1376 januar 25., ARS 1382 december 6., ARS DA 1386 junij 9., ARS DA 1393 marec 23. Celje, ARS 1406 junij 25. Kostonjčevica); Kapeli v Ribnici Gregor Reuter (ARS 1397 november 30.); Kaplaniji v Rogatcu tržan Janez (ARS CE 1371 julij 13/20. Celje); Kostnici v Kranju Henrik Polan (ARS W 1308 marec 25. Kranj); Samostanu v Mekinjah kamniški plemiči (ARS W 1374, maj 9.) in meščani (ARS W 1345 december 13., ARS W 1360 september 14.); Celjskim minoritom Alhajda Celjska (ARS CE 1386 junij 17.); Mariborski meščani tamkajšnjim minoritom (GZM II/49, GZM II/50, GZM III/25, GZM IV/118, GZM IV/120, GZM V/24, GZM V/77, GZM V/100); Nemškemu viteškemu redu v Ljubljani Nikolaj Porger (GZL I/4), Friderik (GZL VII/5) in Alhajda iz Kraiga (GZL VII/7, GZL VII/14), Gers iz Polhovega Gradca (GZL I/11), Oton (GZL VII/11) in Ofmey iz Jeterbenka (GZL VII/22; GZL II/18), Eva (GZL VII/12, GZL VII/13), Zaharija (GZL VII/58), Veid iz Pšate (GZL VII/57); Špitalu v Kranju meščanka Elizabeta (ARS 1404 junij 30.); Zgolj meščani so darovali mariborskemu špitalu (GZM IV/48, GZM IV/52, GZM IV/56, GZM IV/58, GZM IV/80, GZM IV/86, GZM IV/91, GZM IV/90); Samostanu Velesovo Jakob iz Štrmla (NSALJ 1384 avgust 24, v transumptu iz 1505 september 17.).

²⁷ Kunigunda iz Pliberka, Kolon iz Vuzenice in Ditrik iz Emmerberga avguštinec v Muti (KOMATAR XVIII, št. 46, str. 149–150; OROŽEN, Diözese I, 122); Kartuziji v Bistri plemiči iz Iga (GZL XI/31, GZL XI/34), Hawse iz Ljubljane (GZL VII/28), Heidel iz Kamnika (HHStA 1379 avgust 5.); Kranjski bratovščini Konrad Cepel iz Gutenberga (ZONTAR, Kranj, 54); Cerkvi v Črnomlju Hansel iz Mehovega (PETTENEGG, št. 1558, str. 407); Cerkvi v Dolenjskih Toplicah Greif iz Čreteža (KOMATAR XVIII, št. 51, str. 151); Cerkvi v Hočah nek Mariborski (ARS W 1378 junij 14.); Cerkvama v Plešivcu in Škalah plemiči iz Forhtenka (NSALJ 1317 december 20. Škale, NSALJ 1328 oktober 9.; OROŽEN, Diözese II/1, 105 in V, 45–46); Cerkvama v Škalah in Šostanju Kacenštajnski (NSALJ 1305 november 12. Ptuj; OROŽEN, Diözese V, 43–45, 389–390); Cerkvi na Igu Reychtz iz »Ron« (KOMATAR XIX, št. 225, str. 119); Cerkvi v Mirni peči Kunigunda iz Karteljevega (KANM 1351 junij 9., fasc. I, št. 1), Penko iz Boršta (KANM 1368 maj 24., fasc. I, št. 3), Frančiška iz Šumberka (KANM 1368 januar 17., fasc. I, št. 2), plemiči iz Jelše (KANM 1382., fasc. I, št. 4), Viljem iz »Auseczen tal« (KANM 1382., fasc. I, št. 5); Cerkvi v Pensnici Geisel iz Viltusa (GZM II/81); Cerkvi v Šentvidu pri Stični Tomaž iz Kravjeka (GREBENCA, Stična, št. 98, str. 43); Cerkvi na Šmarni gori Ulrik Posencer iz Ljubljane (GZL VII/54); Cerkvi v Veliki Nedelji okoliški nižji plemiči (PETTENEGG, št. 971, str. 254, PETTENEGG, št. 987, str. 258); Samostanu v Gornjem Gradu plemiči iz Hekenberka (NSALJ 1277. Gornji Grad, NSALJ 1279., NSALJ 1329 april 20. Gornji Grad), Hotunje (1278. Gornji Grad, NSALJ 1285 februar 2. Gornji Grad), Podkrmosa (MDC VI, št. 351, str. 241), Rechberga (NSALJ 1298 november 19. Gornji Grad, NSALJ 1298 november 19. Gornji Grad), Mozirja (NSALJ 1317 september 29. Gornji Grad, NSALJ 1319 december 17. Mozirje), Vrbovca (NSALJ 1365 november 25.); Samostanu v Kostonjčevici plemiči iz Rake (ARS DA 1288 marec 25., ARS DA 1301 december 3., ARS 1320 junij 22. Krško, ARS 1320 junij 4.), Malenc (ARS DA 1302 junij 2.), Sichersteina (ARS DA 1306 maj 18., ARS DA 1308 april 4., ARS DA 1318 julij 4., ARS DA 1322 maj 25. Kostonjčevica, ARS DA 1336 avgust 5. Sicherstein, ARS W 1386 april 27.), Čreteža (ARS DA 1317 avgust 24.), Pišec (ARS DA 1318 november 5.), Gutenwerda (ARS 1320 marec 20., ARS 1320 marec 20., ARS 1319 avgust 24., ARS 1322 september 29. Kostonjčevica, ARS 1404 december 21.), Mehovega (ARS 1322 avgust 15. Kostonjčevica, ARS 1322 september 1. Kostonjčevica), Žumberka (MLINARIČ, Kostonjčevica 195; ARS 1382 december 21.), Vaisti (ARS DA 1382 marec 2.), Obrarni (ARS 1406 avgust 5.); Samostanu v Marenberku plemiči iz Dravograda (MDC V, št. 344, str. 214–215, MDC VII, št. 140, str. 54), Trušen (MDC VIII, št. 301, str. 94.); Samostanu v Mekinjah plemiči iz Podgorice (ARS W 1304 marec 22.), Olševka (ARS W 1329 avgust 29.), Brnika (ARS W 1331 maj 25.), Ihana (ARS W 1332 januar 21.), Hriba (ARS 1363 april 17.), Kolenci (ARS W 1355 maj 14., ARS W 1370 april 21., ARS W 1385 januar 21.), Pečaheji (ARS W 1329 julij 13.); Mariborskim minoritom Metzel iz Viltusa (GZM V/5); Nemškemu viteškemu redu v Črnomlju Konrad Pöntz (PETTENEGG, št. 1495, str. 390); v Ljubljani Friderik iz Falkenberga (GZL I/3) in Veliki Nedelji Arnold iz Štrigove (ANVR 1288 junij 30. Štrigova), Friderik iz Kunšperka (PETTENEGG, št. 877, str. 229, PETTENEGG, št. 982, str. 257) in drugi (PETTENEGG, št. 982, str. 243); Samostanu Št. Pavel na Koroškem je darovala Gertruda iz Dravograda (GZM III/8); Samostanu Velesovo Henrik Polan iz Kranja (ARS W 1299 december 8. Velesovo), Elizabeta iz Kolovca (ARS W 1332 februar 25. Velesovo), Agnes (ARS W 1396 april 18.) in Erhard Stuppel iz Kamnika (ARS W 1371 oktober 7.); Kartuziji Žiče so darovali Konjiški, Ptujski, Rogaški, Pernovarji (MLINARIČ, Kartuziji, 70–71, 83, 89, 96) in meščani iz Slovenske Bistrice in Maribora (MLINARIČ, Kartuziji, 88, 99); Samostanu Stična so darovali Hartwik iz Falkenberga (GZL I/3), Wers iz Rake, Friderik iz Slepšeka, Geut iz Mirne, Herman Swir, Fricel iz Mešenika, Viljem Piber, Čreteški, Verneški, Valter Wall, Albert Cerkan, Herman Gačić, Paschward Lischnitz, Hartnid iz Čemšenika, Mehovski, Svibenški, Galli, Tomaž iz Vrhkrke, Sobračani, Šumberški, Soteske, Vač, Pogane, Rožeka, Gradaca, Gutenwerda, Žužemberka, Kozjaka, Lihtenberka, Gumlperji in ljubljanski, višnjegorski in žužemberški meščani in tržani (KOMATAR XVIII, št. 102, str. 176; GREBENC, Stična, 39, 40, 42, 45–46, 50, 51, 54–56, 59, 61–64, 66, 67, 69–76, 78–80, 83, 85; gl. regeste na teh straneh). Prim. še RÜBSAMEN, Kleine Herrschaftsträger, 236–238, 448 sl.

²⁸ Župni cerkvi v Celju ondotni župnik Henrik (ARS W 1374 september 14. Celje); Cerkvi v Cerkljah duhovnik Majnhard po rodu iz Štrmla (ARS W 1381 april 24.); Samostanu Gornji Grad kaplan Friderik (NSALJ 1369 junij 4.) in opat Wulfing (NSALJ 1409 september 29.); Župni cerkvi v Škofji Loki župnik Jakob (ARS 1393 januar 6. Škofja Loka); Kostnici v Kranju kaplan Jakob (ARS 1365 marec 10. Kranj); Samostanu v Mekinjah dva kaplana Jurija (ARS W 1301 junij 15. Mekinje, ARS W 1374 maj 25.); Samostanu Velesovo sta darovala šenčurski župnik Ulrik (ARS W 1297 maj 16. Velesovo) in cerkljanski župnik Henrik (ARS W 1351 julij 30.); Samostanu v Stični je daroval šmarnski župnik Jakob iz Štrmla (GREBENC, Stična 77–78).

²⁹ Mariborski sodnik Eberhard samostanu v Admontu (GZM II/68); Haug iz Svibnega cerkvi Sv. Mihaela na Dunaju za tolažbo v bolezni (HHStA 1328 avgust 15. Dunaj); Mariborski meščan Mihael cerkvi v Mariahofu, od koder je bil doma (GZM V/82).

³⁰ Gornjegrajski samostan je imel hišo v Kamniku. Zato so bili darovalci številni ondotni plemiči in meščani: Bernhard (NSALJ 1316 maj 17. Kamnik), Matilda (GZL XI/34, NSALJ 1318 maj 13. Gornji Grad), Maruša Leykeb (NSALJ 1404 november 28.); Ljubljanska križevska komenda je imela od leta 1268 črnomaljsko župnijo, toda Elizabeta iz Črnomlja je darovala posest direktno ljubljanski komendi (GZL X/15); Cistercijani iz Reina so imeli hišo v Mariboru, zato je bilo kar nekaj darovalcev iz Maribora (GZM II/62, GZM III/50); Samostan v Št. Pavlu je posredno preko hiše v Mariboru prejel od meščanov večjo posest (GZM III/32, GZM III/41, GZM III/117); Hišo v Mariboru je imel samostan Vetrin – darovalci so bili tudi mariborski meščani (GZM II/86, GZM III/58, GZM IV/74, GZM V/29, GZM V/34, GZM V/37); Stiški samostan je dobil hišo v Ljubljani od meščana Merta Ungewessa, zatem pa še nekaj posest od drugih ljubljancev (GREBENC, Stična, 64–65. 68).

* O problematiki preskrbovanja plemiških otrok v 14. stoletju bomo v eni od naslednjih števil objavili posebno razpravo!

a obenem najlažje razložljivo strukturo darovalcev so imeli samostani, namenjeni preskrbi plemiških hčera (Studenice, Marenberk, Velesovo, Mekinje). Ti so darovali največkrat za boljšo preskrbo sorodnic, manj za lasten dušni blagor, čeprav so včasih v darovnicah navedeni tudi taki motivi darovanja.

Včasih se zdi, da je cerkvena ustanova »sama izbrala« darovalca: gre za izbrano lego posesti, ki je ustrezala samostanskim gospodarskim načrtom,³¹ ali celo za potrebe po specifičnih produktih (npr. vino).³²

Visoko plemstvo je darovalo še iz drugih, svojemu statusu in (samo)zvesti lastnih motivov. Eden je bila posebna naklonjenost določenemu samostanu, bodisi zaradi kakšne, darovalcu znane in posebno ljube osebe v njem, bodisi zaradi posebnih prošenj redovnikov.³³ Vsekakor pa je bila naklonjenost kratkotrajna, omejena največ na življenje ene generacije. Uspešnim dinastom se kot premožnim osebam ni bilo potrebno bati za eksistenco, če so darovali več in številnim ustanovam. To je bilo povezano tako z ohranjanjem ugleda na širšem področju, zagotavljanjem cerkvenih fevdov, kakor tudi distanciranjem od povprečne plemiške kulture in ustvarjanje nekega (pogosto namišljenega) svetovljanstva.³⁴

Opisana analiza omogoča nekaj osnovnih tez: 1) Skupno darovanje več darovalcev v enem aktu, ki se kaže s pristavkom »in vsi moji dediči« ipd. takoj za intulacijo, je bilo manj pogosto kot individualno. Pri tem se postavlja vprašanje, ali ni pristavek pomenil zgolj floskulo, kvečjemu pravno zaščito pred morebitnimi kasnejšimi sorodniškimi oporekanji, manj pa željo potomcev po dejanskem (so)darovanju. Pogosto sta darovala skupaj (poimensko navedena) zakonca, redkeje še skupaj z imenovanimi otroki ali brati in sestrami.³⁵ 2) Prevladovala je racionalnost v izboru obdarovane ustanove. Iracionalnih, nerazložljivih elementov pri skrbi za dušni blagor ni bilo. 3) Bolj kot je bila ustanova »neugledna« (npr. bratovščine, kapele, kostnice, nežupnijske cerkve, tudi mestni samostani beraških rodov ipd.), manj ugledno in statusno nižje rangirano plemstvo ji je praviloma darovalo. Zlasti v mestnih naselbinah so bile te ustanove dotirane zgolj od meščanstva, kvečjemu še mestnega plemstva. 4) Najboljšo »klientelo so imeli starejši samostani kontemplativnih redov (Žiče – kartuzijani, Gornji Grad – benediktinci), ki so z (vsaj načelno) vzdržnim življenjem zagotavljali resnično zavzetost za donatorjevo dušo. Pa še to ni imelo vedno učinka: kartuzija Bistra je imela nizko rangirane donatorje, verjetno zaradi skromnega plemiškega zaledja in pozne ustanovitve, ki je bila sočasna z pavperizacijo starega plemstva in naraščajočim rivalstvom z edinimi pomembnejšimi sosedi Turjaškimi, od katerih so imeli le sitnosti. Druge meditativne ustanove, nastale do leta 1300, pa so bile v 14. stoletju vselej kogarkoli in česarkoli. To še posebej velja za ženske samostane, medtem ko je bila »stara« Stična od srede 13. stoletja oblegana pretežno od nižjega (večinoma dolenskega) plemstva. Najbrž zato, ker v širši okolici skoraj ni bilo več sta-

³¹ Gertruda Porger cerkvi v Ložu posest v Novi vasi na Blokah (GZL VII/25); Florey iz Lihtenberka posest v Hrastju cerkvi v bližnji Mirni peči (KANM 1386 junij 17. fasc. I, št. 6, KANM 1386 junij 17., fasc. I, št. 7); Konrad Gall večjo posest med Škocjanom in Višnjo goro cerkvi v Škocjanu pri Turjaku (KOMATAR XIX, št. 185, str. 100); Žovneško-Celjski patronat župnije v Braslovčah samostanu Gornjemu Gradu (NŠALJ 1278. Žovnek, NŠALJ 1286. Žovnek, NŠALJ 1286. Žovnek, NŠALJ 1332 april 24. Braslovče); Isti ustanovi so predali odvetništvo nad župnijo Šalek še plemiči iz Turna (ARS W 1288 januar 17. Turn/Velenje, NŠALJ 1291 julij 27. Mozirje, NŠALJ 1293. Gornji Grad); Kartuziji Jurklošter grofje Vovbrški (MLINARIČ, Kartuziji, 128); Samostanu v Kostanjevici Baboniči posest na vzhodnem Dolenskem (ARS DA 1288 maj 1., ARS 1295 januar 13. Zrinj, ARS 1300 februar 9., ARS 1321 september 22. Zagreb), podobno tudi Habsburžani (ARS DA 1331 april 3. Dunaj) in grofje Tirolski (ARS DA 1331 septembra 26. Sterzing), Raka (GZL I/52).

³² Vinograde samostanu v Bistri so dali Jans Blaž (HHStA 1313 julij 11. Bistra), Simon iz Vipave (ARS W 1372 april 5.–12.); Ljubljanski minoriti so si zagotovili vino na Vipavskem (GZL IX/38, GZL IX/40, GZL IX/41), enako tudi križevniki (GZL IX/52) in samostan Rein v okolici Maribora od tamkajšnjih meščanov (GZM II/62, GZM III/50); Žiče so dobile vinograde okoli Maribora od tamkajšnjih meščanov (MLINARIČ, Kartuziji, 89); Stična je dobila vinograde od Črnjskih (GREBENC, Stična, 46–47).

³³ Elizabeta Habsburška minoritom v Mariboru (OROŽEN, Diözese I, 11); Grofje Celjski avguštincem v Fürstenfeldu na njihovo posebno prošnjo za pomoč in davke (ARS CE 1374 maj 25.); Habsburžani samostanu v Kostanjevici za obleke in potrebščine (ARS DA 1332 december 22. Gradec, ARS DA 1332 december 22. Gradec).

³⁴ Katarina Ortenburška Avguštincem v Ljubljani (GZL II/35); Grofje Celjski dominikancem v Ptujju (ARS CE 1357 november 30. Ptuj); Dujm Frankopanski in grofje Celjski samostanu Jurklošter (MLINARIČ, Kartuziji, 132, 134, 175; ARS CE 1372 februar 25., ARS CE 1373 april 28.); Grofje Tirolski samostanu v Kostanjevici (ARS DA 1329 september 18. Innsbruck, TLA 1327–1330, Cod. 106, fol. 51–52, ARS 1330 april 11. Tirol, ARS 1333 marec 25. Tirol), kapeli v Bistrici (MDC IX, št. 377, str. 110); Vovbržani samostanu v Marenberku (MDC VI, št. 167, str. 107–108, MDC VIII, št. 389, str. 118), Ana Ortenburška škofjeloškim klarisam (HHStA 1383 december 21., HHStA 1383 december 21.); Samostanu Velesovo grofje Tirolski (ARS W 1313 september 20. Ljubljana), freiški škof Konrad (FRA 35, št. 686, str. 278–279), Ana (ARS W 1381 oktober 28., HHStA 1383 december 13.) in Katarina (HHStA 1382 avgust 24.) Ortenburški; Frankopani (MLINARIČ, Kartuziji, 79) in grofje Celjski kartuziji Žiče (MLINARIČ, Kartuziji, 80, 95; ARS CE 1391 september 2. Žiče); Samostanu Stična grofje Ortenburški (GREBENC, Stična, 58), Goriški (HHStA 1375 februar 2., ARS CE 1386 maj 25., ARS CE 1386 maj 25.), Virida Milansko-Habsburška (GREBENC, Stična, 81–82; ARS 1401 januar 17.).

³⁵ BARTSCH, Seelgerätsstiftungen, 27–29.

rega uglednega plemiškega rodu, ki bi bil še sposoben kontinuirano darovati. Oddaljenemu plemstvu je bilo lažje in koristnejše darovati bližjemu samostanu, od katerega si je lahko obetal fevde, ugodne poslovne transakcije, upravne službe, preskrbo družinskih članov in pokop. Socialna pozicija darovalcev je bila torej odvisna predvsem od zaledja ustanove. 5) Na prejšnjo točko se navezuje iskanje odločilnega faktorja pri izboru cerkvene ustanove. V 14. stoletju je bila odločujoča bližina, ki se navzven odraža v dveh koncentričnih krogih. V prvem so bili pravi sosedi (npr. prebivalci mest za mestne ustanove, prebivalci gradov in dvorov tik nad cerkvenimi poslopji ali ob njih). V drugem so bili donatorji iz širše okolice. Ti pa niso bili navezani le na eno ustanovo, marveč tudi na druge, približno enako oddaljene od njihovega sedeža. Gosta in relativno uravnotežena mreža samostanov, predvsem župnij, je to gladko omogočala. »Bližina« je nasploh najnaravnejši element srednjega veka pri širokih ljudskih masah. Večji del življenja je povprečen plemič preživel doma. Nanj in na najbližje cerkvene ustanove ga je vezala družinska tradicija, tod si je lahko zagotovil grobnico, v katero ga je bilo mogoče prepeljati v enem dnevu, tod so našli mesto nepreskrbljeni družinski člani itd. »Domači« samostan je pravzaprav (pod)zavestno »zlezel pod kožo« plemiča in njegove družine, predvsem pa jima je dajal občutek lokalne pripadnosti. K temu je potrebno dodati še zavest o nujni solidni preskrbi bližnjih klerikov, predvsem posvetnih, in njihovih objektov (župnijskih, podružničnih cerkva in kapel). Pri meščanstvu je bil posredi še drug element: zavest o pravni, stanovski, politični, ekonomski enotnosti je prebivalce mest združevala v trdno povezano skupnost, ki je preko bratovščin deloma nadzorovala cerkvene ustanove na svojem teritoriju. Tem so se meščani čutili zavezane materialno pomagati, za povračilo pa so pričakovali odvezo za grehe. Kvalitetne storitve pa so bili v njihovih predreformatorskih očeh sposobni nuditi predvsem skromnejši beraški rodovi. Izjeme, ki so darovale izven meja mestnega pomirja, so temeljile na izvoru ali kakšni izkušnji z ustanovo v drugem kraju. Meščanski izbor dušnega blaga je bil potemtakem geografsko še bolj omejen kot pri plemstvu. 6) Dve vidnejši skupini darovalcev sta odstopali od »pravila bližine«: ona, ki je darovala za svoje sorodnike v »preskrbovalnih« ustanovah in je prihajala od vsepovsod, ter visoko plemstvo, zlasti dinasti in deželni knezi. Dinastični rodovi so bili pogosto ustanovitelji samostanov, katerim so še posebej izkazovali naklonjenost, ki pa so jo praviloma porazdelili po vsem interesnem področju. Bogastvo je omogočalo razsipanje z darovi tudi še v času gospodarske in duhovne krize. Še pomembnejša pa je bila prisotnost in simbolno enačenje z lokalnim plemstvom v navidezno enotni skupini darovalcev, kar je dinastu prinašalo dodatne simpatije med lokalnimi vitezi, tudi če niso sodili v njegovo klientelo. 7) Medtem ko so posvetne cerkvene ustanove konstantno prejemale približno enako količino darov, je pri samostanih brez preskrbovalnih funkcij z ozirom na trend iz prejšnjih let opazen upad v drugi polovici 14. stoletja. Nasprotno pa je opazen porast dotacij za beraške redove, posamezne cerkve, kapele, bratovščine.³⁶ Razlogi deloma tiče v pavperizaciji plemstva, ki je bilo prvenstveno orientirano v tip podeželskih ustanov, ekonomskega dviga in vpliva meščanstva, deloma pa v duhovni krizi 14. stoletja, ki je javno mnenje že obrnila proti starim redovom, ki so postali bolj podjetja z nepremičninami in dohodki kot pa Gospodovi zaobljubljeni. Enak obseg pa so ohranili preskrbovalni samostani, kar je glede njihove primarne naloge logično, in tiste ustanove, ki so na široko odprle vrata za laiške pokoje (npr. Stična).

4. Status donatorjev in višina darov

Je kvantifikacijska primerjava višine in pogostnosti darov s socialnim statusom, premožnostjo, ugledom itd. posamezne rodbine mogoča? Vsekakor, a je potrebno imeti pred očmi določene pasti. Bistveni problem je, kako primerjati večkratne majhne in enkratne večji dar? Večkratnost nedvomno priča o stalni skrbi za dušni blagor, ekonomski moči, ugledu, t.j. konstantni socialni poziciji, medtem ko enkratnost govori le o željah in slučajnem dvigu posameznika, ki mu rod z izčrpano družinsko blagajno ni mogel več slediti. Toda prav veliki izdatki so omogočali zavest o večvrednosti napram stanovskim kolegom. So pa še posebej signifikantni, ker lahko predstavljajo le vrh ledene gore, saj o vseh darovanjih ni ohranjenih

³⁶ Podoben razvoj, žal ne natančneje razčlenjen, daje Redikova (Seelenheil, 212).

vseh virov. Vseeno kot prednostno merilo v primerih, ko je nekdo npr. le enkrat izdatno daroval, drugi pa večkrat po malo, jemljemo konstantnost, ne pa enkratnost. Spodnja tabela torej upošteva vrstni red, temelječ na konstantnosti in na starosti: med dvema rodovima s povsem enako višino in številom darov je višje uvrščen tisti, ki je kronološko preje daroval. To omogoča kronološko spremljanje ugašanja določenih rodov in vznika novih. Tudi če bi za uvrščanje vzeli drugačna merila, ne bi prišli do bistveno drugačne slike. Spremembe bi bile le znotraj posameznih slojev plemstva, ne bi pa se podrle meje med sloji. Še na nekaj je potrebno opozoriti, in sicer na določanje kvantifikacijskih okvirov. Glede na to, da je večina darov izražena s posestjo (največkrat kmetije = hube),³⁷ smo tudi manjše posestne dele in denarne darove po povprečnih vrednostih v kupoprodajnih listniah približno preračunali na hube. Izkazalo se je, da je večina plemiških dotacij obsegala eno do dve hubi. Zgornja meja, ki jo je uspevalo presegati le višje oz. premožno in ugledno plemstvo, je bila protivrednost desetih hub. Pravzaprav rezultati iz spodnjih dveh tabel ne prinašajo nikakršnih novih elementov v gradaciji obravnavanega plemstva, kar pomeni, da rangiranje, ugotovljeno z drugimi statističnimi prijemmi, v glavnem drži (gl. pojasnilo pod opombo z zvezdico!). Še več, uvrščanje plemstva s pomočjo višine in pogostnosti darov za dušni blagor je še zaneslivejše kot sicer. Tu ni problemov z mnogoštevilnimi dediči (preskrba, poročni izdatki), slučajnimi ne-realnimi skoki, omejenimi na zmožnost ene same osebe v rodbini ipd.

Jasna, pričakovana in logična je paramidalnost tabele: ozek vrh, ki je izdajal darove od 1. do 4. skupine; širok sloj nižjega viteštva, zmožen darovati največ 2 hubi, vmes pa propadajoče viteštvo, semtertja sposobno večkratnih darovanj, segajočih celo do 2. skupine. Na Kranjskem je vrh v 14. stoletju sestavljajo politično uglednejše viteštvo iz vrst nekdanje ministerialitete, ki pa z izjemo Turjaških in gospodov Svibenjskih konec stoletja ni več bilo sposobno takih darov kot prej, kar nakazuje njihov padec po lestvici navzdol. Nasprotno pa so se Turjaški začeli vzpenjati, medtem ko porast darov pri Svibenjskih tolmačimo kot dejansko skrb za dušni blagor, v času ko so vsi rodbinski gospodarski posli šli rakovo pot in se je že napovedovalo izumrtje rodu. V absolutnem merilu so bili Svibenjski vseeno celo za Črnel-skimi, vsekakor pa Turjaškimi. Prisotnost Žumberških med plemstvom, posegajočim do 1. skupine, ni presenetljivo – bili so veja uglednih in premožnih Kostanjeviških, tako kot propadajoči Sichersteinski. Trend prve skupine kot celote je bil torej upadanje. Vmesna skupina, ki sega od Mehovskih (številka 8) do (največ) Vrhkrških (številka 41) in zadnja skupina (od Falkenberških, oz. številke 42 naprej) kažeta na izjemno nehomogenost tega plemstva. Tudi med plemstvom v vmesni skupini je darežljivost med viteštvom tekom let upadala, kar je ustrezalo njihovi upadajoči moči, ugledu in napovedovalo propad. V tej skupini pa so bile tudi rodbine, ki niso propadale, marveč zgolj stagnirale, lovile sapo, in v 15. stoletju nadaljevale vzpon. To so bili npr. Galli, Črnomaljski, Čušperški, Kamniški (Ostermanov rod), Stuppli. Po izvoru so rodbine večinoma izhajale iz ministerialitete izumrlih dinastov iz 13. stoletja, patri-ciata najpomembnejših mest, vazalov grofov Goriških in deloma Celjskih, ne pa klientele Ortenburških. Na to naletimo šele v zadnji skupini, kar govori o dejanski nizki rangiranosti t.i. enoščitnega ortenburškega viteštva nasplah. V vmesni skupini najdemo tudi nekaj oseb, ki jih v drugih virih sicer sploh ni na spregled (Wall, Čerkan, Gumpler, Piber) in za katere ne vemo, če ne gre pravzaprav za dolenske meščane/tržane ali (pol)svobodne turjaške obo-rožence, saj se v javnosti pojavljajo le kot donatorji v Stični. Nedvomno bi jih odvisnost od Turjaških lahko navedla na darovanje ustanovi, ki je bila še v posebni milosti Turjaških. V zadnji skupini je večinoma najnižje plemstvo, bodisi dinastična klientela, bodisi uslužbenci raznih gospodov (gradiščani). Vse pa družijo dejstvo, da so po ohranjenih virih v vlogi dona-torjev nastopali le enkrat. V grobem se kaže takšna slika: tisti, ki so bili darovalci do srede 14. stoletja, so najkasneje v 15. stoletju izumrli oz. propadli. Podobno tezo smemo postaviti tudi za one, ki so darovali od srede stoletja dalje, le da je bil njihov propad adekvatno pro-longiran. Lahko da je imel darovalec že povsem jasno predstavo, kaj se obeta njegovemu

³⁷ Schwarzkoglerjeva zgolj na podlagi podatkov iz let 1308–1330 govori o trendu prehoda od naravnih (posest) h denar-nim darovom (Schenkungen, 68–69). Menimo, da tu še ne gre za trend, marveč za občasna nihanja. Še posebej zato, ker je bila v poznem srednjem veku posest manj podvržena razrednotenju denarja. Konec koncev, pa je tudi prejemnik prejeti denar moral kapitalsko naložiti, kar pa je bilo mogoče le z nakupom zemljiške posesti. Jaritz pravi, da so imeli do srede 14. stoletja največji delež darovi v obliki življenjskih potrebščin (posest, hrana, obleka, osnovna bivanjska oprema), zatem pa vedno bolj specialni, luksuzni predmeti (Seelenheil, 64–77).

rodu in je za njegov dušni blagor (namembnost darovanja se skoraj vedno nanaša tudi na duše bližnjih sorodnikov!) še pravočasno namenil dar Cerkvi. Vsekakor pa je značilnost te skupine obupen boj za preživetje in nezmožnost odtujitve večjega kosa posesti za dušne potrebe. O njihovem izvoru in ekonomskem stanju govori tudi dejstvo, da jih je le peščica živela na svojem gradu, večina pa na dvorih, ali kvečjemu začasno kot uslužbenci na gospodovem gradu. Le redki rodovi iz zadnje skupine so po moški strani preživel srednji vek (zanestljivo le Paradeiserji).

KRANJSKE PLEMIŠKE RODBINE KOT DAROVALKE CERKVENIM USTANOVAM

	4 do 2 hubi	3 3–5 hub	2 6–9 hub	1 več kot 10 hub
1/Čretež	1342, 1352, 1359	pred 1334	1304, pred 1317, 1334, 1378	1318, 1346
2/Gallenberg	1297, 1304, 1320 1330, 1348, 1350	pred 1336	1338	1300, pred 1368
3/Kostanjevica	1297	1290	1306, 1314	1278, 1345
4/Turjak	1284, 1294, 1300, 1301 1350, 1372, 1382, 1383	1300		pred 1409
5/Črnelo	1346	1353	1307, 1310	1304
6/Svibno	1328, 1348	1346, 1365		1365
7/Žumberk		1361		1382
8/Mehovo	1349, 1358 pred 1393	1341	1322	
9/Kozjak	1397		1384, 1388	
10/Porger	1341	1280	1326	
11/Pšata	1338, 1345, 1375, 1380		1405	
12/Sicherstein	1308, 1318, 1322, 1336	1306, 1386		
13/Hmeljnik	1354, 1400	1300, 1324		
14/Štemberk				1408
15/Schnitzenbaum				1353
16/Šumberk	1360, 1368	1354		
17/Kolovec	1332, 1385	1344		
18/Gall	1351	1351		
19/Polhov Gradec	pred 1301	1349		
20/Wall			1321	
21/Raka	1280, 1285, 1301 1320, pred 1344			

	do 2 hubi	3–5 hub		do 2 hubi	3–5 hub
22/Sobračan	1354, 1358, 1363 1373, 1378		49/Mačkovec	1316	
23/Kolenc	1355, 1364, 1370, 1384		50/Ig	1318	
24/Jeterbenk	1311, 1335, 1337		51/Gačič	1324	
25/Vernek	pred 1319, 1361, 1369		52/Lischniz	1328	
26/Stuppel	1355, 1371, 1396		53/Čemšenik	1329	
27/Mirna		1293	54/Olševke	1329	
28/Črnomelj		1312	55/Brnik	1331	
29/Čušperk		1353	56/Ihan	1332	
30/Blagovica		1340	57/Karteljevo	1351	
31/Gradac		1371	58/Wolfel, hlapec	1352	
32/Slepšek		1284	59/Ameiz	1353	
33/Podgorica		1304	60/Soteska	1356	
34/Čerkan		1324	61/Gutenberg	1357	
35/Gumpler		1409	62/Vače	1358	
36/Piber		1318	63/Duplje	1360	
37/Kamnik	1374, 1379		64/Domžale	1360	
38/Lihtenberk	pred 1386, 1393		65/Pogance	1361	
39/Limberk	1388, 1396		66/Hrib	1363	
40/Polan	1299, pred 1308		67/Ratgeb	1366	
41/Vrhkrka	1341, 1351		68/Paradeiser	1367	
42/Falkenberg	1277		69/Boršt	1368	
43/Kravjek	1296		70/Rožek	1369	
44/Mešenik	1308		71/Gutenwerd	1372	
45/Škofja Loka	1309		72/Schurr	1376	
46/Mengeš	1311		73/Žužemberk	1379	
47/Grulc	1315		74/Gradež	1380	
48/Chotymsel	1316		75/Pöntz	pred 1381	
			76/Stmol	1381	

	do 2 hubi	3–5 hub		do 2 hubi	3–5 hub
77/»Ausecczen tal«	1382		82/Pečaher	1392	
78/Ješša	1382		83/Lož	1393	
79/Ron	1382		84/Snežnik	1394	
80/Harrer	1383		85/Reuter	1397	
81/Metzell	1384		86/Otok	1406	

1 – ARS DA, 1317 avgust 24., KOMATAR XIX, št. 211, (str. 113), KOMATAR XVIII, št. 51, (str. 151), GZL IX/21, J. M. GREBENC, Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135, Stična 1973, 46, 50, 59, 62–63, 67, 70; 2 – ARS 1330 julij 4. Mekinje, ARS W 1320 maj 18., ARS W 1348 julij 22., ARS W 1287 oktober 3. Čedad, ARS W 1304 avgust 4., ARS W 1300 oktober 9. Gallenberg, ARS W 1350 oktober 27., ARS W 1368 november 20., HHStA 1336 avgust 9., GREBENC, Stična 79; 3 – ARS DA 1290. Kostañjevíca, ARS DA. 1345 februar 9., ARS DA 1306 maj 25., ARS 1278 februar 2. Kostañjevíca, ARS DA 1297 november 25., ARS 1314 junij 24. 4 – KOMATAR XX, št. 299, (str. 174), KOMATAR XVIII, št. 88 (str. 172), GREBENC, Stična, 40, 42, 44, 45, 74, 76, 77; 5 – GREBENC, Stična 46–47; ARS W 1346 januar 21., ARS W 1353 julij 21.; 6 – GREBENC, Stična, 63, 64, 71–73; HHStA 1328 avgust 15. Dunaj, STIČNA 1384 november 11.; 7 – J. MLINARIČ, Kostañjevíška opatíja, Kostañjevíca na Krki 1987, 195; ARS 1382 december 21.; 8 – ARS W 1358 julij 30. Vitanje, ARS W 1349 januar 6., PETTENEGG, št. 1558 (str. 407), ARS 1322 avgust 15. Kostañjevíca, ARS 1322 september 1. Kostañjevíca; 9 – GREBENC, Stična, 78–80, GREBENC, Stična, 61; 10 – GZL VII/25, GZL I/23, GZL I/4; 11 – ARS W 1375 november 11., GZL VII/57, ARS W 1338 december 6., GZL VII/26, ARS W 1380 april 8.; 12 – ARS DA 1336 avgust 5. Sicherstein, ARS DA 1308 april 4., ARS DA 1318 julij 4., ARS DA 1322 maj 25. Kostañjevíca, ARS DA 1306 maj 18., ARS W 1386 april 27.; 13 – GREBENC, Stična, 43, 54, 69, 83; 14 – GZL IX/53; 15 – GREBENC, Stična, 68; 16 – GREBENC, Stična, 70; KOMATAR XVIII, št. 102, (str. 176), KANM 1368 januar 17., fasc. I, št. 2; 17 – ARS W 1332 februar 25. Velesovo, ARS W 1344 julij 21., ARS W 1385 januar 21.; 18 – GREBENC, Stična, 66; 19 – GZL I/11, ARS W 1349 december 13.; 20 – GREBENC, Stična, 51; 21 – GZL IX/6, GZL I/52, ARS 1320 julij 4., ARS 1320 junij 22. Krško, ARS DA, 1301 december 3.; GREBENC, Stična, 39; 22 – GREBENC, Stična, 69–71, 75, 76; 23 – ARS W 1355 maj 14., L 2213, ARS W 1370 april 21., GZL VII/49; 24 – GZL VII/22, GZL II/18, GZL VII/11, ARS W 1335 oktober 27.; 25 – GREBENC, Stična, 50, 71, 74; 26 – ARS W 1396 april 18., ARS W 1371 oktober 7. ARS W 1355 oktober 4.; 27 – GREBENC, Stična 42; 28 – GZL X/15; 29 – ARS W 1353 julij 21.; 30 1367; 31 – GREBENC, Stična 74; 32 – GREBENC, Stična, 40; 33 – ARS W 1304 marec 22.; 34 – GREBENC, Stična 54; 35 – GREBENC, Stična, 85; 36 – GREBENC, Stična, 50; 37 – HHStA 1379 avgust 5., ARS W 1374, maj 9.; 38 – GREBENC, Stična, 80; KANM 1386 junij 17. (fasc. I, št. 6), KANM 1386 junij 17., fasc. I, št. 7; 39 – ARS W 1388 november 11., ARS W 1396 januar 12.; 40 – ARS W 1299 december 8. Velesovo, ARS W 1308 marec 25. Kranj; 41 – ARS 1341 maj 12.; GREBENC, Stična, 67; 42 – GZL I/3; 43 – GREBENC, Stična, 43; 44 – GREBENC, Stična, 46; 45 – ARS W 1309 november 2. Polhov Gradec; 46 – ARS W 1311 september 8.; 47 – ARS DA, 1315 junij 15.; 48 – GREBENC, Stična, 48; 49 – GREBENC, Stična, 48; 50 – HHStA februar 1. Breg; 51 – GREBENC, Stična, 54; 52 – GREBENC, Stična, 55; 53 – GREBENC, Stična, 56; 54 – ARS W 1329 avgust 29.; 55 – ARS W 1331 maj 25.; 56 – ARS W 1332 januar 21.; 57 – KANM 1351 junij 9., fasc. I, št. 1; 58 – ARS W 1352 julij 1.; 59 – 1804; 60 – GREBENC, Stična, 70; 61 – J. Zontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, 54; 62 – GREBENC, Stična, 70; 63 – ARS 1360 april 24.; 64 – ARS HKA 1360 september 23.; 65 – GREBENC, Stična, 70–71; 66 – ARS 1363 april 17.; 67 – KOMATAR XIX, št. 161, (str. 51); 68 – ARS W 1367 oktober 24.; 69 – KANM 1368 maj 24, fasc. I, št. 3; 70 – GREBENC, Stična, 73; 71 – GREBENC, Stična, 74–75; 72 – ARS DA 1376 januar 25., ARS DA 1376 januar 25.; 73 – GREBENC, Stična, 76; 74 – ARS W 1380 marec 12.; 75 – PETTENEGG, št. 1495, (str. 390); 76 – ARS W 1381 april 24.; 77 – KANM 1382., fasc. I, št. 5; 78 – KANM 1382., fasc. I, št. 4; 79 – KOMATAR XIX, št. 225, (str. 119); 80 – GREBENC, Stična, 77; 81 – GREBENC, Stična, 79; 82 – ARS W 1392 julij 13.; 83 – ARS 1393 maj 20.; 84 – ARS W 1394 avgust 5.; 85 – ARS 1397 november 30.; 86 – ARS 1406 junij 26.

Na Štajerskem je bila podobna situacija, le da bolj urejena in časovno presežena. Tu je bil tudi propad nekdanjih veličin skorajda »pravilen«. Med tistimi, ki so zmogli prodrati v 1. skupino, so bili na prvem mestu seveda grofje Celjski. Njim so sledili le Konjiški, medtem ko so npr. Kunšperški lahko obilno darovali le do začetka 14. stoletja, zatem pa so zapadli v krizo. Več kot 10 hub sta darovala tudi neki Ranšperški (lovski mojster Celjskih) in eden od Prežinskih, vendar je šlo za izjemi in ne za pravilo. V vmesni skupini (od Kacenštajnov – številka 4, do »Roraov« – 23) so najvišje nekdanji močni vovbrški, kasneje celjski (Kacenštajn, Mozirje, Turn), oglejski (Vrbovec, Hebenštrajt), krški (Prežin, Hekenberk), manj izrazito, kot bi pričakovali, pa deželno knežji ministeriali (Maribor, Viltuš, Marenberk, Rogatec). To plemstvo pa je bilo nedvomno uglednejše in močnejše, kot ono iz prve skupine na Kranjskem! Vovbrško in celjsko viteštvo je bilo v darovanja skoraj »prisiljeno«, saj je moralo slediti zgledu gospodov, ki so bili zelo navezani na samostane v Gornjem Gradu (Vovbrški, Žoveško-Celjski) in še Žičah (Celjski). Pri večjem delu te skupine je opazen trend zmanjševanja višine darov tekom 14. stoletja. Izjema so bili Kacenštajni in Turnski, oboji celjska klientela in sosedje Gornjega Gradu. Od kranjske se še posebej razlikuje zadnja skupina darovalcev. V njej so bili rodovi, ki bi bili na Kranjskem kot sloj gladko v vmesni skupini, tu pa so zmogli le minimalno daritev. Za njih je značilno, da so večinoma živeli na izvornih gradovih, ne pa na dvorih, kot kolege iz Kranjske. Eden osnovnih razlogov je gotovo časovno zgodnejša diferenciacija plemstva kot posledica (hitrejšega) družbenega in političnega razvoja. To kar je Štajerska v družbenem smislu doživela že konec 13. stoletja, je Kranjska šele sredi 14. stoletja. Okrepil se je dinastični (Celjski) nadzor nad klientelo in njeno (fevdno) posestjo, zato se ni treba čuditi, če so bila darovanja v istem obdobju na Spodnjem Štajerskem redkejša in manj širokogrudna kot na Kranjskem. Primerjava med Kranjsko in Spodnjo Štajersko v celoti kaže na večji (arhaičen) zamik prve pokrajine, za pro-

cesi v drugi. V obeh pa se kot rdeča nit vseh darovanj vleče vpliv sosedstva. Ne glede na pripadnost gospodu je bližina uglednejše cerkvene ustanove privabljala bližnje plemstvo iz vseh slojev.

SPODNJEŠTAJERSKE PLEMIŠKE RODBINE KOT DAROVALKE CERKVENIM USTANOVAM

	4 do 2 hubi	3 3–5 hub	2 6–9 hub	1 več kot 10 hub
1/Celjski	1374, pred 1385	1357, pred 1386, 1407		pred 1316, 1391, 1401
2/Konjice	1373, 1397	1306, 1365	1319, 1395	1390
3/Kunšperk	1296		1307, 1319	1318
4/Kacenštajn	1305, 1348	1359, 1369		
5/Vrbovec	1353	1332, 1365		
6/Prežin				1348
7/Ranšperk				pred 1378
8/Marenberk			1290	
9/Rogatec			1294	
10/Mozirje	1317, 1337	1318		
11/Turn	1322, 1381	1405		
12/Dravograd	1278	1302		
13/Hebenštrajt	1351	1305		
14/Hotunja	pred 1278	pred 1285		
15/Maribor	1378	1312		
16/Viltuš	1297, 1303, pred 1371			
17/Hekenberk	1277, 1329			
18/Mindorfer	1349, 1352			
19/Freudenberg		1305		
20/»Chinczenek«		pred 1320		
21/Pernovo		1332		
22/Wolf		1301		
23/»Ror«		1389		
24/Forhtenek	1328			
25/Gornji Grad	1369			
26/Kozje	pred 1286			
27/Pišce	1318			
28/Zbelovo	1283			
29/Valdek	1321			
30/»Payer«	1331			
31/Pukel	1319			

1 – NŠALj 1278, Žovnek, ARS CE 1386 junij 17., ARS CE 1357 november 30. Ptuj, ARS CE 1374 maj 25., ARS W 1407 junij 3. Turjak, KOMATAR XX, št. 293 (str. 171), VALVASOR XI, 235–236, J. MLINARIČ, Kartuziji Žiče in Jurklošter, Žička kartuzija ok. 1160–1782, Jurklošterska kartuzija ok. 1170–1595, Maribor 1991, 80, 95, 175; 2 – MLINARIČ, Kartuziji, 87, 96, 170–171; A. STEGENŠEK, Konjiška dekanija (Umetniški spomeniki lavantinske škofije, drugi zvezek), Maribor 1909, 156; 3 – NŠALj 1296 junij 10. Velesovo, PETTENEGG, št. 877, (str. 229) PETTENEGG, št. 982, (str. 257), GZM III/49; 4 – NŠALj 1305 november 12. Ptuj KOMATAR XVIII, št. 120 (str. 185), KOMATAR XIX, št. 172, (str. 55); I. OROŽEN, Das Bisthum und die Diözese Lavant V., Marburg (I–VI) 1875–1887, 389–390; 5 – NŠALj 1332 april 5. Gornji Grad, NŠALj 1365 november 25.; OROŽEN, Diözese II/1, 132; 6 – GREBENC, Stična, 63; 7 – ARS CE 1378 januar 4.; 8 – GZM II/70, GZM II/75; 9 – MLINARIČ, Kartuziji, 71; 10 – NŠALj 1337 avgust 7. Gornji Grad, NŠALj 1317, september 29. Gornji Grad, ARS W 1318 maj 5. Mozirje; 11 – GREBENC, Stična, 52; ARS W 1381 marec 21., NŠALj 1405 marec 25.; 12 – MDC VII, št. 140, (str. 54), MDC V, št. 344, (str. 214–215); 13 – ARS W 1351 maj 26., ARS W 1305.; 14 – NŠALj 1278. Gornji Grad, NŠALj 1285 februar 2. Gornji Grad; 15 – GZM III/21, ARS W 1378 junij 14.; 16 – GZM II/102, GZM II/81, GZM V/51 17 – NŠALj 1277. Gornji Grad, NŠALj 1279., NŠALj 1329 april 20. Gornji Grad; 18 – GREBENC, Stična, 64, 67; 19 – STEGENŠEK, Konjice, 92; 20 – PETTENEGG, št. 987, (str. 258); 21 – MLINARIČ, Kartuziji, 89; 22 – MLINARIČ, Kartuziji, 71; 23 – NŠALj 1389 april 24. Gornji Grad; 24 – OROŽEN, Diözese V, 45–46; NŠALj 1328 oktober 9.; 25 – NŠALj 1369 julij 25.; 26 – 1286 januar 10. Kozje; 27 – ARS DA 1318 november 5.; 28 – STEGENŠEK, Konjice, 156; 29 – MDC VIII, št. 607, (str. 177); 30 – MDC IX, št. 453, (str. 140); 31 – PETTENEGG, št. 971, (str. 254).

5. Namen darovanja

Bistvo darovanja v dušni blagor je bila predaja dela premoženja Cerkvi v točno določen namen, ki naj bi ostal tudi po smrti donatorja. Kodifikacija kanonskega prava od 12. stoletja dalje je na področju darovanja in cerkvenih ustanov prinesla morda najpomembnejšo novost – ustanovam (v pravnem smislu) je priznala status samostojnega pravnega subjekta. Venomer pa so se generalni kapitli nekaterih redov (npr. cistercijanskega) brezuspešno borili za čisto obdarovanje, brez obvez. Glavni razlog je bila prevelika odvisnost od donatorja in njegovih odredb, ki je v bodočnosti skupaj z novimi donatorji in obvezami čedalje bolj vezala roke konventu. Številnih dnevnih maš in obletnic redovniki sami niso več mogli opravljati.

Zlasti od konca 15. stoletja so morali najemati laiške klerike in jih posebej plačevati.³⁸ Kakšna je bila ožja namembnost in obligatornost darov za prejemnike? Spodnja tabela upošteva le darovalce s sedežem na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem: plemstvo, meščanstvo in kler. Če zanemarimo neprecizirane darove, kot posledico ohranjenosti virov v registrah, je bilo najrazširjenejše darovanje brez obvez (predvsem do prve tretjine 14. stoletja), nekaj kasneje pa je popularnost porasla aniverzariju in večni luči. Pri neobveznem darovanju je donator sicer dejal, da daruje za »dušni blagor«, ni pa določil nikakršnih prejemnikovih obrednih obvez. Motiv je bil eventuelno razširjen z izničenjem lastnih grehov ali pojasnjen s posebno naklonjenostjo do samostana ali cerkve. Donator se je zadovoljil z mislijo, da dar avtomatično očisti dušo oz. da nanjo tako učinkuje skupna spominska molitev vseh obdarovancev.³⁹ Nekaj pozneje so se razširile malo manj pogoste, naporejše in pri prejemniku manj zaželene vsakodnevne (večne) maše pri določenem oltarju neke cerkve. Venomer pa je bilo običajno oskrbovanje sorodnikov kot redovnikov.⁴⁰ Tudi pri vseh teh darovanjih je v naracijo imenovana splošna skrb za blagor duše, vendar je kasneje natančno navedeno, na kakšen način naj prejemnikovi ljudje poskrbe zanjo. Trend namembnosti je torej šel od nepreciziranja, »samo darovanja«, do natančno določenih obsežnih obredov konec 14. stoletja. Tudi v tem se kaže odmik od slepe k racionalni laiški religioznosti v poznem srednjem veku. Darovati samo v »svoj in svojih dušni blagor« in glede rednega izvajanja zaupati samo v poštenje klerikov, v času moralnega padca poznosrednjeveške družbe ni več zadoščalo. Donator je zahteval zagotovilo, da se bo kot protiusluga darilu za njegovo dušo posebej nekaj storilo. Njegova vernost je šla od skupne, v kateri se je posameznik utapjal v krščanski množici in za katero je bilo potrebno moliti, do individualne, ki je darovalcu dajala ločen status in subjektivno identiteto tudi pri Bogu kot usliševalcu prošenj zemeljskih grešnikov.

NAMEMBNOST DAROVANJ 1277–1409

Namen	Abs.	%
Dar – neprecizirano	99	26,2
Aniverzarij	70	18,5
Dušni blagor – brez obvez	68	18,0
Večna luč	47	12,4
Večna/vsakodnevna/zgodnja maša	31	8,2
Oskrba sorodnika v samostanu	29	7,7
Beneficij	8	2,1
Tedenska maša	5	1,3

Namen	Abs.	%
Zadušnica	5	1,3
Lastna oskrba v samostanu	5	1,3
Gradnja/ustanovitev samostana	4	1,0
Spominska slovesnost/molitev/maša	3	0,8
Zaobljuba za vrnitev iz vojne	2	0,6
Kvatrna maša	1	0,3
Dušna tolažba v času bolezni	1	0,3
Skupaj	378	100,0

Kakšne so bile obveznosti prejemnikov? Pogosto jih je donator istočasno določil v darovnici, včasih pa so bile dogovorjene tudi ustno in je predstavnik cerkvene ustanove nato pismeno potrdil svoje obveze v obliki reverza. To se je zgodilo, če si je donator zaželel posebnih obredov oz. če ni zaupal splošnim določbam. Preciziranje sicer ni bilo v splošni navadi, saj večina darovnic ne vsebuje nikakršnih določb in sankcionalnih klavzul. Tudi v teh primerih je bilo samo po sebi razumljivo izvajanje najosnovnejših molitev v poseben donatorjev spomin, kar ni potrebovalo natančnejših pojasnil. Če prejemnik ni opravljal dogovorjenega, je v veljavo stopila posebna klavzula (po značilnem glagolu imenovana tudi »Unterwindung«), ki se je kot popolna novost pojavila na nemškem področju po letu 1280 in je imela predvsem nalogo kontrolirati obdarovanca.⁴¹ V tem primeru je bilo prejemniku darovano odvzeto in predano drugi cerkveni ustanovi (pogosto točno določeni), pravnim skrbnikom (v mestih iz vrst meščanskih uradnikov),⁴² deželnemu glavarju in pooblaščenemu sankcionalnemu izvršilcu

³⁸ Za cistercijane gl. MLINARIČ, Kostanjevica, 160 (z op. 43); Na splošno pa SCHWARZKOGLER, Schenkungen, 65–66.

³⁹ BARTSCH, Seelgerätsstiftungen, 26.

⁴⁰ RÜBSAMEN, Kleine Herrschaftsträger, 234, sl.; A. REDIK, Ablass und Volksfrömmigkeit. Einige Berkungen zum mittelalterlichen Ablasswesen in der Steiermark, Blätter 52/1978, 100; Redikova ugotavlja za celotno Štajersko med leti 1250 in 1400 skoraj enak trend namembnosti (Seelenheil, 209–211), prav tako tudi Schwarzkoglerjeva za čas med leti 1308–1330 (Schenkungen, 66). O formah oltarnih ustanov gl. FRÖLICH, Rechtsformen, 474, sl.

⁴¹ LENTZE, Begräbnis, 359–360; SCHWARZKOGLER, Schenkungen, 66–67; BARTSCH, Seelgerätsstiftungen, 34–35.

⁴² Leta 1384 je darovalec Jakob iz Strmola določil, da v primeru neizvajanja predpisanih obredov za aniverzarij, kranjski deželni glavar in prior samostana Bistra zasežeta stišnemu samostanu darovano posest (ARS 1384 april 24.). Prim. še: ARS DA 1317 avgust 24., ARS W 1381 april 24., ARS W 1385 januar 21., NSALj 14005 marec 5., GZM V/51. BARTSCH, Seelgerätsstiftungen, 47.

(npr. neki drugi cerkveni ustanovi)⁴³ ali celo nazaj donatorju ali njegovim dedičem (vsaj začasno). Čeprav je pri slednjih obstajala nevarnost v izumrtju rodbine in zapadlosti kontrolne pravice, so bili potomci še največkrat določeni za kontrolorje.⁴⁴ Lahko pa je kot pravni subjekt tudi v primeru nespoštovanja obvez zadržal darovano, le da so se bili njegovi najvišji predstavniki npr. opat, prior, subprior (po funkciji tudi upravniki cerkvene posesti) kot nekakšni talci prisiljeni postiti, dokler niso obredov spet začeli opravljati. Te variante so se še posebej radi posluževali visoki gospodje in dinasti napram samostanom.⁴⁵ Med liberalne sankcije je spadalo redko določilo, ki je toleriralo kleriško pozabljenost in zanikrnost, samo da je obred bil opravljen, pa čeprav ne na določen termin.⁴⁶ Določeno varnost donatorju ali prejemniku, odvisno od tega katera stran je izstavila listino, je dajala posebna klavzula o nepreklicnosti akta, ki se je uporabljala tudi pri drugih posestnih transakcijah. Klavzula, ki je odraz vsaj delnega pisarjevega poznavanja rimskega prava, je v naših virih redkejša. Običajnejša je ona v koroboracijski formuli, ki pravi naj »vse ostane neokrnjeno in trdno (v veljavi)«. ⁴⁷

Oglejmo si še nekaj najpogostejših oblik darovanja za dušni blagor in njihove specifične elemente. Dokaj razširjeno in za prejemnika nezamudno je bilo darovanje za večno luč na nekem oltarju, redkeje na darovalčevi grobnici. Običaj se je razvil iz judaizma, v cerkvena poslopja in h tabernaklju pa je v Evropi prišel dokončno po 11. stoletju (na Nemiškem prvič omenjen šele okoli leta 1270). Forma je bila strogo določena šele v novem veku. Prejemnik je moral za zmeraj poskrbeti za luč, torej sveče ali olje, ni pa bil obvezan opravljati molitev, semtertja kvečjemu peti (besingen?). Namen je bil samo večn (tihi) spomin na darovalca.⁴⁸

Večna luč je bila večinoma dodana drugim tipom obredov, največkrat aniverzariju, ki je bil najpriljubljenejša oblika molitev za dušni blagor. Aniverzarij se je razvil iz starejšega istoimenskega predhodnika, ki se je spominjal smrtnega datuma ali pogreba mučenca, po zgledu poganke slovesnosti na smrtni ali rojstni datum institucije, človeka itd. V poznem srednjem veku je bila bistvo aniverzarija spominska slovesnost za darovalca oz. njegove točno določene sorodnike in znanke na datum smrti, na kar opozarja že sam termin (anniversarius = vsakolen). Obenem pa je v nekaterih primerih teoretično dopustiti možnost, da je bil darovalec kasneje pokopan v obdarovani ustanovi, čeprav to zanesljivo ni šlo vedno skupaj. Često je bil dogovorjen kakšen drug termin za izvajanje obreda. Odmik je bil uporabljen, če je donator želel aniverzarij za pokojne prednike, za katere pa ni ne vedel natančnega datuma smrti, ali pa se ni mogel odločiti za datum smrti enega od sorodnikov. Tudi če je šlo za lasten aniverzarij, se je donator lahko odločil za kakšen drug datum, saj je bil bodoči (še neznani!) datum njegove smrti morebiti že »popolnjen« z drugimi obvezami (npr. z zapovedanimi prazniki Veliko nočjo, Božičem ali številnimi aniverzariji za druge osebe).⁴⁹ Aniverzarij za darovalca

⁴³ ARS 1365 marec 10. Kranj. Zlasti beraški redovi in male ustanove so imeli od 14. stoletja zaradi predpisane skromnosti za nadzornike druge samostane, neredovniške ustanove pa bratovščinske mojstre ali mestne uradnike (LENTZE, Begräbnis, 362–364). Prim. še BARTSCH, Seelgerätsstiftungen, 47.

⁴⁴ ARS 1319 avgust 24., NŠALj 1405 marec 5., NŠALj 1405 marec 25., ARS W 1405 julij 5., GZM V/100; MLINARIČ, Kartuziji, 96. LENTZE, Begräbnis, 361; BARTSCH, Seelgerätsstiftungen, 34 sl., 40.

⁴⁵ Primeri: Leta 1375 sta stiški opat in konvent obljubila Katarini Goriški (po turdo Celjanki) *Wer daz wir nicht volfürten allez daz oben geschriben stet, so schol der prior und der oberhelner und der weinchelner alle die weil nicht wein trinchen noch chain fleisch und ander chöst ezzen wen in dem refent gehört.* (HHStA 1375 februar 2.). Na isto darovnico se je nanašala poravnalna listina iz leta 1386, ki sta jo izdala stiški opat in konvent za grofe Celjske: *Wer awer daz wier nicht pegin und volfürten als oben geschriben stet von wort ze wort, so sol der prior, der subprior und der oberhelner, di da schaffer des haws ze Stitich sind, als lang ze wasser prot sein daz die ordnung und stiftung erleich volfürert und volpracht werd.* (ARS CE 1386 maj 25.). Leta 1382 je obljubil prior ljubljanskih avgustincev zase in za najstarejšega sobrata post od rib in vina. Če ne bi tudi potem izpolnil obvez, naj bi prior med jedjo sedel na tleh ob sobratih za mizo, kot skrajni ukrep pa je bilo predvideno kaznovanje od provinciala reda (GZL II/35).

⁴⁶ Jakob iz Strmola je leta 1384 dovolil stiškim cistercijanom, da so v skrajnem primeru lahko opravili obred en teden po roku (ARS 1384 april 24.). Podobno še Herman iz Turna za Gornji Grad leta 1405 (NŠALj 1405 marec 25.).

⁴⁷ BARTSCH, Seelgerätsstiftungen, 39–42.

⁴⁸ Gl. geslo »Ewiges Licht« J. H. Emminghaus v LM II, stolpec 149 in SCHWARZKOGGLER, Schenkungen, 66. ARS DA 1317 avgust 24., ARS DA, 1393 maj 4., MLINARIČ, Kostanjevica, 222 (Kostanjevica); KOMATAR XVIII, št. 102 (str. 176), ARS CE 1386 maj 25., GREBENC, Stična, št. 113 (str. 46), št. 133 (str. 50), št. 247, (str. 75), št. 271 (str. 81), št. 274 (str. 82), HHStA 1375 februar 2. (Stična); ARS W 1381 april 24. (Cerklje); ARS W 1385 januar 21. (Mekinja); ARS W 1396 april 18. (Veselo), NŠALj 1404 november 28. in NŠALj 1405 marec 5. (Gornji Grad); MLINARIČ, Kartuziji, 99, 170–171 (Žiće); GZL VII/49 (Avgustinci v Ljubljani); GZM III/25, GZM V/25, GZM V/24 (Minoriti v Mariboru); GZM III/49 (Studenice).

⁴⁹ Nekaj primerov: »Spominsko mašo« (= aniverzarij) za sorodnike gutenwërškega sodnika Ulrika je moral od leta 1319 kostanjeviški samostan opravljati tri dni pred praznikom Naše gospe v februarju (torej 31. januarja) (ARS 1319 avgust 24.); Aniverzarij za prednike grofa Henrika Tirolskega je bil leta 1331 določen na dan pred Vsemi Svetimi (= 31. oktobra) (ARS DA 1331 september 26. Sterzing); Leta 1346 je Ditmar iz Podkrmosa določil, naj se aniverzarij zanj in za ženo opravlja enkrat med Sv. Mihaelom (29. september) in Sv. Martinom (11. november) (ARS W 1346 junij 15.); Aniverzarij za Rajnherja Šenka iz

se je začel opravljati seveda šele po njegovi smrti, za sorodnike pa takoj po pravni sklenitvi posla. Glede na višino darila je bilo lahko določeno večje število letnih aniverzarijev, od katerih je bil le eden neposredno navezan na donatorja, ostali pa na ustrezne cerkvene praznike, recimo na Vse svete (1. november).⁵⁰ Zlasti takrat, ko izvajanje aniverzarija časovno ni bilo precizirano, so predvsem visoki gospodje, ki so počasi izgubljali pregled nad darovano posestjo in obveznostmi prejemnikov, naložili slednjim, da so jih morali nekaj dni pred aniverzarijem obvestiti preko gospodovih gradiščanov ali drugih uradnikov.⁵¹ Razloga sta bila dva: morebitna željena udeležba potomcev donatorja pri obredih, predvsem pa kontrola, če se obredi opravljajo po sporazumu. Za časa obiska je samostan moral članom rodbine ali njihovim kontrolorjem dati nujno oskrbo pod svojo streho.⁵² Lastne kontrolorje je lahko cerkvena ustanova obljubila, če so se obredi vršili izven kraja njenega sedeža.⁵³ Aniverzariji so bili mišljeni za večno, vendar je po nekaterih novoveških vesteh o beneficijah, ustanovah itd. pri posameznih objektih očitno, da je večina srednjeveških dušnih ustanov prenehala obstajati najkasneje ob razmahu reformacije, dokončno pa ob zmagi protireformacije. V 18. stoletju so se semtertja še spominjali nekaterih najpomembnejših dobrotnikov, večinoma pa so bile takratne ustanove (v pravnem smislu) stare komaj stoletje ali še manj.⁵⁴ Starejša forma aniverzarija ni zajemala le odredb o popolni maši na predpisan dan, marveč je zraven sodil še obred za umrlim (t.i. vigilije) sestavljen iz treh delov – »vesper, matutin, laudes« (ti deli se delijo še naprej v osnovne »lekcije«).⁵⁵ Vigilije so se opravljale tudi ob samem pogrebu. Tekom 14. stoletja so določbe o aniverzarijih, ki so vedno pogostejše obsegali več, celo nekaj deset maš in vigilij, postajale zelo detajlirane. Obrede je smela cerkvena ustanova iz tehničnih razlogov raztegniti (npr. oni za Friderika Celjskega pri ptujskih dominikancih iz leta 1357 – 24 maš in vigilij, ki jih je bilo moč opraviti v treh dneh). Pa tudi predpisani obredi drugih, manj obsežnih aniverzarijev, so bili porazdeljeni na večer (vesper) in zgodaj zjutraj nasled-

Ostrovce naj bi ljubljanski avguštinci opravljali po letu 1345 na ponedeljek po Sv. Jakobu (po 25. juliju) (GZL I/54), za prednike Marina Farlana pa na Sv. Petra in Pavla (29. junij) od leta 1376 dalje (GZL IX/40), za sorodnike Katarine Ortenburške osem dni okoli Sv. Martina (GZL II/35); Dominikanci na Ptujju so se leta 1357 obvezali za aniverzarij za Friderika Celjskega in njegove sorodnike na večer Sv. Lovrenca (9. avgust) (ARS CE 1357 november 30. Ptuj); Leta 1360 si je Katarina iz Domžal izgovorila pri ljubljanskih avguštincih aniverzarij najkasneje tri dni po Sv. Martinu (ARS HKA 1360 september 23.); Aniverzarij za kaplana Jakoba iz Kranja je moral biti opravljen enkrat na četrtek med septemberskimi kvatrmi in Sv. Mihaelom (vsekakor septembra) (ARS 1365 marec 10. Kranj); Od leta 1369 so morali mariborski minoriti obhajati aniverzarij za sorodnike Mariborčanke Elze Fulsein na sredo po Sv. Matiji (po 24. februarju) (GZM IV/118); Od leta 1374 je moral samostan Mekinje opravljati aniverzarij za starše duhovnika Jurija na dan Sv. Afre (7. avgust) (ARS W 1374 maj 25.); Leta 1378 je metliški komtur obljubil aniverzarij za nekim Ransperkom enkrat v osmih dneh pred ali po Sv. Margareti (20. julij) (ARS CE 1378 januar 4.); Aniverzarija za Ano in Heleno Ortenburško sta morala biti po letu 1383 opravljena med Sv. Mihaelom in Sv. Martinom (HHStA 1383 december 13., HHStA 1383 december 18.); Aniverzarij za sorodnike Nikla Kolenca je moral biti po letu 1384 en dan pred Sv. Egidijem (torej 31. avgusta) (GZL VII/49); Mekinjske klarise so morale obhajati aniverzarij za darovalko Seldo iz Kolovca po letu 1385 na Sv. Valentina (14. februar) (ARS W 1385 januar 21.), za Pečaherje pa od leta 1392 osem dni po Sv. Mihaelu (7. oktober) (ARS W 1392 julij 13.); za Ludla iz »Ror«, oskrbnika gornjegrajske samostana, je moral isti samostan opravljati aniverzarij enkrat po letu 1389 na ponedeljek po Sv. Nikolaju (po 6. decembru) (NŠALj 1389 april 24. Gornji Grad); Aniverzarij za Nikolaja iz Gallenberga se je moral od leta 1397 opraviti v osmih dneh pred Sv. Lucijo (pred 13. decembrom) (ARS W 1397 september 12.); Za Marušo Leykeb iz Kamnika po letu 1404 na septemberske kvatre (NŠALj 1404 november 28.); Za sorodnike Wintherja, sodnika v Gutenwerdu, od leta 1404 na tretji dan po prazniku enajstisočih devic (torej 24. oktobra) (ARS 1404 december 21.); Za sorodnike Agnes iz Gorice pri Radovljici od leta 1405 dalje, enkrat med Sv. Mihaelom in Božičem (ARS W 1405 julij 5.); Aniverzarij za prednike vicedoma Zaharije so morali križniki v Ljubljani opravljati od leta 1405 na sredo po Sv. Mihaelu (GZL VII/58); Za Gallenberge je moral biti obred v Stični opravljen na petek po Sv. Simonu in Judi (po 28. oktobru) (GREBENC, Stična, št. 263, str. 79); Za Benedikto iz Maribora in njene najožje sorodnike je moral biti aniverzarij od leta 1312 na Sv. Jurija (23. april) (GZM III/21). Podobno situacijo za isto obdobje za Štajersko ugotavlja Redikova (Seelenheil, 211). Glede izvora aniverzarija gl. LENTZE, Begräbnis, 358–359.

⁵⁰ Npr. dva aniverzarija za sorodnike Konrada iz Vrbovca leta 1332 (NŠALj 1332 april 5. Gornji Grad) in sorodnike Rutliba iz Kozjaka leta 1384 (GREBENC, Stična, št. 259, str. 78). Po en aniverzarij na vsake kvatre za Konjiške po letu 1373 (MLINARIČ, Kartuziji, 96), za Alberta IV. Goriškega od leta 1375 in 1386 dalje (HHStA 1375 februar 2., ARS CE 1386 maj 25.), za Ano Ortenburško po letu 1383 (HHStA 1383 december 21., HHStA 1383 december 21.), enako za Jakoba iz Strmola po letu 1384 (ARS 1384 april 24.) in Konrada iz Ernovža po letu 1405 (HHStA 1405 marec 25. Vojnik).

⁵¹ Velešovska priorisa Katarina iz Zapric in konvent sta se leta 1383 zavezala, da bosta aniverzarij, ki ga je izbrala in plačala pokojna Ana Ortenburška, javila an welchen tag in der egenanten zeit wir den begen wellen, ze wissen tur 14 tag vor gen Waldenberg einen purkgraffen oder anderm der hern gescheft darumb ob ymad darzu von iren wegen chomen wil, daz der dan weste dem conuent an schaden . . . sinu darovalke grofu Friderika (HHStA 1383 december 13.). Skoraj enako še leta 1383 za aniverzarij za Heleno Ortenburško v Radovljici (HHStA 1383 december 18.).

⁵² Leta 1384 je Jakob iz Strmola dosegel, da *Pei dem obgen(anten) begen und mezzen sol und mag ich mein pruder oder ir erbenainer oder aber ir scheinpot alzeit wol sein unz das das begen volfuert werde und sind uns dann schuldig und gepunden ze geben dieselben zeit unsrer notdurft mit zwain pherden die vogen(ante) stifte . . .* (ARS 1384 april 24.). Prim. še SCHWARZ-KÖGLER, Schenkungen, 67.

⁵³ Leta 1373 so se žički kartuzijani obvezali, da bodo pošiljali na dneve kvatrnih aniverzarijev za plemiči iz Konjic, v mesto posebnega sla, ki se bo udeležil obredov v župnijski cerkvi in nadziral župnikove postopke (MLINARIČ, Kartuziji, 96).

⁵⁴ Najsistematičnejši takšen pregled ima Orožen za spodnjestajerske župnije in samostane lavantinske škofije, ki jih je oslikal po točkah, npr. »ustanove«, »beneficiji« (Diözese I–IV).

⁵⁵ Prim. tudi REDIK, Seelenheil, 210; LENTZE, Begräbnis, 329–330.

njega dne (najprej matutin in laudes, zatem še maša), »kot je to običajno«. ⁵⁶ Kot sestavna dela vigilij se izrecno omenjata še antifonarna iz knjige psalmov »placebo (domino)« (del vesper) in »vir salut(em)«. Redko je bila predpisana spominska molitev na vsako nedeljo. ⁵⁷

Donator je pogosto določil višino priboljška (pitancija, štipendija) za duhovnike pri obredu ali vse člane konventa, ki so ga redovniki(-ce) prejeli na dan aniverzarija in je bil razdeljen iz darovanjske mase. Večinoma je šlo za posebne prehrabene artikle (sir, jajca, kruh), skoraj vedno dodatna merica vina, redkeje pa nekaj denaričev izrecno namenjeno za evharistično darovanje pri maši (opfer, oblay) za mrtve in še živeče. Kopičenje priboljškov je sčasoma v materialnem oziru privedlo do popolne degeneriranosti samostanskega življenja. Skoraj vsak dan je bila vsem patrom in nunam zagotovljena mnogo boljše hrana kot so jo dopuščala redovna pravila. Skupaj z lastnim (doživljenskim) priboljškom plemiških redovnikov(-ic) je to, čeprav ne odločujoče, močno vplivalo na moralni propad klera konec srednjega veka. ⁵⁸ Natančno definirane neliturgične želje so znak starejšega tipa aniverzarija, medtem ko je vseboval mlajši tip, v 14. stoletju na Slovenskem še v manjšini, le določila o liturgičnih obvezah. ⁵⁹ Donator je posebej lahko plačal še za dodatne molitve ali način izvajanja (npr. petje namesto branja). ⁶⁰ Redkejša je bila določba, da naj konvent prejema priboljške v hrani le do donatorjeve smrti, zatem pa se ta sredstva nalože v aniverzarij. ⁶¹

Tu pa tam je v zadnjih destletjih obravnavanega obdobja donator vključil v dar tudi karitativne elemente, ko je ukazal naj na dan obhajanja njegovega spomina razdele prisotnim revežem hrano (največkrat žito, sicer podobne priboljške kot pripadniki obdarovane ustanove), včasih celo nekaj denarja. Za to je moral poskrbeti prejemnik in sicer iz sredstev daru, zato je razumljivo, da je bila karitativnost običajna le pri večjih darovih. Po drugi strani pa je skrb za revne vedno sodila v pristojnost Cerkve, zato dodatna določila niti niso bila potrebna (večina samostanov je tako ali tako premogla špitale tudi za revne laike). Značilno je, da je karitativna skrb v listinah iz 14. stoletja redko izkazana, pa še to le pri aniverzarijih. Posebej izražena karitativnost je bila pri darovanjih za dušni blagor po motivaciji in obsegu torej zgolj stranski pojav. ⁶²

⁵⁶ Popolna pogrebna maša (enako kot pri obletnici) za pokojnega se imenuje v neki listini . . . *missam defunctorum* . . . (NŠALJ 1285 februar 2. Gornji Grad). Pogostejši srednjeveški latinski termin je »officium defunctorum«, ki je obsegal tako vigilije, kot tudi mašo. Za Friderika Celjskega prim. ARS CE 1357 november 30. Ptuj. Deljivost aniverzarija je dovolil tudi duhovnik Jurij leta 1374 mekinjskemu samostanu izrecno zaradi možne prezasedenosti ali pomankanja desetih zahtevanih duhovnikov. Zato je dovolil razdeliti aniverzarij na dva obreda in dva dni: prvi s po sedmimi in drugi s po tremi duhovniki (ARS W 1374 maj 25.). Časovno in vsebinsko deljeni aniverzarij še v GZL IX/40, ARS CE 1378 januar 4., HHStA 1383 december 13., ARS 1384 april 24., GZL VII/49, ARS W 1397 september 12., NŠALJ 1404 november 28., ARS 1404 december 21., GZL VII/58, NŠALJ 1405 marec 25., GZM IV/118, GZM V/100; MLINARIČ, Kartuziji, 134; GREBENC, Stična, št. 263 (str. 79). Za aniverzarij skupaj z vigilijski g. NŠALJ 1285 februar 2. Gornji Grad, GZL IX/6, NŠALJ 1329 april 20. Gornji Grad, FRA 35, št. 686 (str. 278–279), ARS CE november 30. Ptuj, NŠALJ 1365 november 25., ARS CE 1372 februar 25., HHStA 1383 december 21., ARS W 1385 januar 21., ARS W 1385 julij 23., ARS CE 1386 maj 25., NŠALJ 1389 april 24. Gornji Grad, ARS W 1392 julij 13., GREBENC, Stična št. 271 (str. 81). Prim. še LENTZE, Begräbnis, 330; REDIK, Seelenheil, 210.

⁵⁷ S »placebo«: ARS W 1374 maj 25., ARS CE 1378 januar 4., HHStA 1383 december 13., HHStA 1383 december 21., ARS W 1385 julij 23. Z »vir salut(em)«: ARS W 1374 maj 25. S »spominsko molitvijo vsako nedeljo«: ARS W 1385 julij 23., HHStA 1405 marec 25. Vojnik (. . . *auch all suntag meiner und aller meiner voruordern seelen offentlich an der kanzel meldung und gedechtnisse haben.*). Glede placebo prim. LENTZE, Begräbnis, 330. Porast Marijinega čaščenja in tozadavnih molitev v 14. stoletju ni šel v korak z razcvetom aniverzarijev in večnih maš, marveč predvsem z odpustki, spremljajočimi romanji in mašami (prim. REDIK, Ablass, 101). V naših virih se, če ne gre za odpustke, čaščenje Marije omenja zelo redko (npr. v ARS 1384 april 24.).

⁵⁸ »Jesti in piti«: HHStA 1382 avgust 24., GZL II/35, ARS W 1385 januar 21., ARS W 1397 september 12., ARS W 1405 julij 5.; Sir: ARS 1319 avgust 24., KOMATAR XVIII, št. 102 (str. 176); Jajca: ARS 1319 avgust 24., KOMATAR XVIII, št. 102 (str. 176); Kruh: GZL I/54; Ribe: KOMATAR XVIII, št. 102 (str. 176), HHStA 1375 februar 2.; GREBENC, Stična, št. 263 (str. 79); Meso: HHStA 1375 februar 2.; Sočivje: HHStA 1375 februar 2.; Vino: ARS 1319 avgust 24., GZL I/54, KOMATAR XVIII, št. 102 (str. 176), HHStA 1375 februar 2.; GREBENC, Stična, št. 263 (str. 79). Denar za žrtvovanje: GZL I/54 (6 denaričev na duhovnika), KOMATAR XVIII, št. 102 (str. 176) (½ marke ogl. den. na redovnika), ARS 1365 marec 10. Kranj (5 denaričev na duhovnika), ARS W 1374 maj 25. (8 šil. den. na duhovnika), GZL IX/40 (10 beneških šil. na duhovnika), ARS W 1381 oktober 28. (10 denaričev na duhovnika, 25 denaričev za vsako nuno, ki naredi zaobljubo – »profes«), HHStA 1382 avgust 24. (10 denaričev na duhovnika), GZL II/35 (8 denaričev na duhovnika), ARS 1384 april 24. (10 beneških šil. na duhovnika), ARS W 1385 januar 21. (12 denaričev na duhovnika), ARS W 1385 julij 23. (8 šilingov na duhovnika), ARS W 1392 julij 13. (10 denaričev na duhovnika), ARS W 1396 april 18. (4 denariči na duhovnika), ARS W 1397 september 12. (12 dunajskih den. na duhovnika), ARS W 1405 julij 5. (20 šilingov na duhovnika). Gl. še gesto H.B. Meyera »Messe« v LM V, stolpec 557–558; SCHWARZKOGLER, Schenkungen, 67; JARITZ, Seelenheil, 70 sl.; REDIK, Seelenheil, 210, 213; LENTZE, Begräbnis, 356–357.

⁵⁹ Na Dunaju je npr. starejši tip izginil že sredi 14. stoletja (LENTZE, Begräbnis, 350 sl.).

⁶⁰ Leta 1405 je Agnes iz Gorice pri Radovljici določila dodatno plačilo za pete vigilije (12 šilingov na duhovnika) (ARS W 1405 julij 5.). Prim. REDIK, Seelenheil, 210.

⁶¹ Tako je odredil Karel iz Pazina leta 1318 glede darov stiškiemu samostanu (GREBENC, Stična, št. 131, str. 49).

⁶² Primeri: Leta 1340 iz daru 20 mark srebra, kruh (FRA 35, št. 686, str. 278–279); . . . *auch schullen sew armen lewten wol tun nach ir vormügen* . . . (ARS W 1396 april 18.); Trikrat letno iz deleža od 100 mark od leta 1304 naprej (GREBENC, Stična, št. 113, str. 46); Leta 1318 je Greif iz Čreteza določil pogostitev dvajsetih revežev ob obhajanju aniverzarija v Stični

Zlasti pri večjih darilih je bilo določeno tudi število duhovnikov, ki so morali sodelovati pri obredih. Lahko jih je bilo tudi več deset.⁶³ Njihova naloga je bila različna – eden je npr. mašo bral, drugi so jo morali (istočasno?) peti.⁶⁴ Toda realizacija je bila odvisna tudi od razpoložljivosti ustanove s kleriki. Pri moških samostanih in v mestnih cerkvah ni bilo težav, drugače pa je bilo v manjših trgih, vaških župnih cerkvah in ženskih samostanih. Na to je mislil darovalec, ki od teh ustanov, ne glede na višino daru ni zahteval prevelike kleriške udeležbe. Tisti najnatančnejši so določili celo trajanje aniverzarija v urah.⁶⁵

Druga najbolj priljubljena oblika darovanja je bila t.i. večna maša. Že ime pove, naj bi se opravljala večno (ewige messe), drug značilen element pa je bil v tem, da se je morala opravljati večinoma vsakodnevno, redkeje pa tedensko. Prav zato podrobnosti običajno pojasnjujeta termina »täglich«⁶⁶ ali »wochentliche messe«.⁶⁷ Možna je bila kombinacija obeh variant: do smrti darovalca je bila maša enkrat ali večkrat tedensko, zatem pa vsakodnevno.⁶⁸ V glavnem se večne maše niso ustanavljale za spomin na donatorja in njegovih sorodnikov (prednikov), marveč v slavo sv. Trojice, sv. Družine, svetnikov in drugih Nebeščanov, izbor pa so lahko prepuščali tudi ustanovi. Ni presenetljivo, a so se obsežnejše oblike najprej posluževali premožnejši in uglednejši plemiči.⁶⁹ Donator si je, da se ne bi povsem zgubil spomin nanj, včasih izgovoril občasno spominsko molitev, ali pa vsaj poimensko omembo kot donatorja pri mašah, ki so jih duhovniki namenili vsem zemljanom ali svetnikom.⁷⁰ Zelo redko se pojavi dnevna maša z omejenim trajanjem – če je šlo za neke vrste daljšo zadušnico krajši čas po smrti donatorja (o t.i. gregorijanski tridesetini gl. spodaj pri pogrebnih opravilih).⁷¹ Prostor, navadno oltar darovanja, je bil natančno določen,⁷² ne vedno tudi število

(GREBENC, Stična, št. 133, str. 50). Leta 1373 se je žički konvent zavezal donatorjem plemičem iz Konjic, da bo vsake kvatre spekel določeno količino kruha, ki jo bo skupaj z vedrom vina razdelil revežem na trgu v Slovenskih Konjicah (MLINARIČ, Kartuziji, 96). Za samostanske špitale in karitativno dejavnost, še posebej za cistercijane prim. MLINARIČ, Kostanjevica, 23–28. Nasploh je bil delež karitativnih določb precej majhen in pri cerkvenih darovanjih ni bil pravilo (za celotno štajersko gl. SCHWARZKOGLER, Schenkungen, 67). Redikova za štajersko ugotavlja karitativne elemente le v eni petini vseh aniverzarijev, ne glede na višino dotacije. Poleg tega opisuje še višino in vrsto izdatkov, kraj delitve, izvor in obveze revežev itd., kar pa v naših virih žal ni navedeno (Seelenheil, 212 sl.).

⁶³ Gornji Grad: 12 duhovnikov za Konrada iz Vrbovca leta 1332 (NŠALj 1332 april 5. Gornji Grad) in sorodnike Hermana iz Turna od leta 1405 dalje (NŠALj 1405 marec 25.). Velesovo: 4 duhovniki za Dittmarja iz Podkrmosa po letu 1346 (ARS W 1346 junij 15.); 10 duhovnikov leta 1381 za Ano Ortenburško in sorodnike (ARS W 1381 oktober 28., HHStA 1383 december 13.); 20 duhovnikov za Katarino Ortenburško leta 1382 (HHStA 1382 avgust 24.); 5 duhovnikov za Johano Walchin po letu 1385 (ARS W 1385 julij 23.); 10 duhovnikov za Agnes Stuppel po letu 1396 (ARS W 1396 april 18.); Mekinje: 10 duhovnikov za starše klerika Jurija 1374 (ARS W 1374 maj 25.); 6 duhovnikov za Zeldo iz Kolovca po letu 1385 (ARS W 1385 januar 21.); 3 duhovniki za Pečaherje od leta 1392 (ARS W 1392 julij 13.); 5 duhovnikov za Nikolaja iz Gallenberga od leta 1397 (ARS W 1397 september 12.); Stična: 12 duhovnikov za Jakoba iz Strmola leta 1384 (ARS 1384 april 24.); 25 duhovnikov za Alberta IV. Goriskega od leta 1375 (HHStA 1375 februar 2.); 4 duhovniki za Albrehta Melza (Turjačana) enkrat po letu 1372 (GREBENC, Stična, št. 244, str. 74); Avgušinci v Ljubljani: 16 duhovnikov za Rajnherja Šenka iz Ostrovice leta 1345 (GZL I/54); 12 duhovnikov za Ljubljancana Konrada Pegama leta 1364 (GZL I/66); 6 duhovnikov za prednike Marina Farlana iz Vipave leta 1376 (GZL IX/40); 6 duhovnikov za sorodnike Katerine Ortenburške leta 1382 (GZL II/35); 8 duhovnikov za sorodnike Nikla Kolenca leta 1384 (GZL VII/49); Kostnica Kranj: 6 duhovnikov za kranjskega kaplana Jakoba leta 1365 (ARS 1365 marec 10. Kranj); Nemški viteški red: 10 duhovnikov leta 1378 za nekega Ransperškega (ARS CE 1378 januar 4.); Radovljška župna cerkev: 4 duhovniki za Heleno Ortenburško leta 1383 (HHStA 1383 december 18.); Cerkev v Mošnjah: 4 duhovniki za sorodnike Agnes iz Gorice pri Radovljici od leta 1405 (ARS W 1405 julij 5.).

⁶⁴ Leta 1383 za aniverzarij za pokojno Heleno Ortenburško in radovljiški cerkvi: ... und schol die ein mess gesungen sein und die andern drey gesprochen ... (HHStA 1383 december 18.).

⁶⁵ Leta 1384 je šmarski župnik Jakob iz Strmola določil, naj aniverzarij v stiškem samostanu traja štiri ure (ARS 1384 april 24.).

⁶⁶ GZL I/54, ARS W 1368 november 20., HHStA 1375 februar 2., ARS CE 1386 maj 25., ARS 1384 april 24., NŠALj 1389 april 24. Gornji Grad, GZL VII/57, NŠALj 1405 marec 5., GZM IV/91, GZM IV/112, GZM V/28, GZM V/51; MLINARIČ, Kostanjevica, 222; GREBENC, Stična, št. 131 (str. 49), št. 133 (str. 50), št. 263 (str. 79), št. 264 (str. 79–80), št. 271 (str. 81). Prim. REDIK, Seelenheil, 211.

⁶⁷ GZL I/66, HStA 1375 februar 2., HHStA 1405 marec 25. Vojnik, GZM II/70.

⁶⁸ Leta 1393 je Henrik Gall od kostanjeviškega samostana zahteval mašo trikrat tedensko, po njegovi smrti pa vsakodnevno (ARS DA 1393 maj 4.).

⁶⁹ Tako je leta 1389 odredil donator Ludel iz »Ror«, gornjegrajski oskrbnik (... sprechen und verwesen süllen von welhem haygen sey wellen mit ainer collect von allen gelaubigen selen ...) (NŠALj 1389 april 24. Gornji Grad). Prim. REDIK, 211.

⁷⁰ Leta 1405 je Veid iz Pšate naročil križnikom naj sew und ir nachchomen mein und meiner vorvordern sel gedenken, wenn sew anderr sel gedenkent und auch chunden, daz ich vorgenant Veit von Peyschat stifter pin der obgenanten mess ... (GZL VII/57).

⁷¹ Primer: Karel iz Pazina je leta 1318 določil, naj stiški konvent obhaja eno leto po njegovi smrti dnevno mašo v spomin nanj (GREBENC, Stična, št. 131, str. 49). Prim. LENTZE, Begräbnis, 345–347.

⁷² GZL I/54 (Ahacev oltar v avgušinski cerkvi v Ljubljani), ARS W 1368 november 20. (Benediktov in Margaretin oltar v samostanski cerkvi v Mekinjah), HHStA 1375 februar 2., ARS 1384 april 24. in ARS CE 1386 maj 25. (Štefanov oltar v stiški samostanski cerkvi), NŠALj 1389 april 24. Gornji Grad (oltarja Sv. Janeza Evangelista in Sv. Janeza Krstnika v Gornjem Gradu), ARS DA 1393 maj 4. (Marijin oltar v kostanjeviški samostanski cerkvi), GZL VII/57 (oltar Sv. Jurija v ljubljanski križevski cerkvi), NŠALj 1405 marec 5. (oltar Naše ljube gospe v Gornjem Gradu), HHStA 1405 marec 25. Vojnik (oltar Naše ljube gospe pri celjskih frančiškanih); GREBENC, Stična, št. 263 (str. 79) (oltar Sv. Andreja v gallenberški kapeli v Stični), št. 271 (str. 81) (pri oltarju Sv. Katarine v Stični).

duhovnikov pri obredu⁷³ in njihovi posebni prihodki oz. priboljški (tako kot pri aniverzariju).⁷⁴ Z osnovanjem večne maše je pri bogatejših darovalcih šla zraven tudi nastavitev posebnega kaplana pri določenem oltarju.⁷⁵ Dnevna maša se je zaradi ure obhajanja imenovala lahko tudi »zgodnja« (frühe messe), ker se je opravljala v zgodnjih jutranjih urah.⁷⁶ Zanimivo, a ne pogosto, je bilo določanje dodatnih prejemnikovih obvez, npr. zvonjenja pred mašo,⁷⁷ namembnosti molitev oz. celih maš,⁷⁸ možnosti prestavitve namembne maše na nek drug dan, če je ustanova sicer imela običaj opravljati velik slovesen obred,⁷⁹ ali uro začetka maše.⁸⁰

Eden važnejših motivov darovanj, povezan tako z željo po duhovni odrešitvi kot socialnim ugledom posameznika in rodu, je bila vnaprejšnja zagotovitev pokopa v zaželeni cerkveni ustanovi. Vse do začetka 13. stoletja je veljala splošno pravilo, da je imela pravico pokopa določene osebe le njegova župna cerkev oz. pokopališče (razen kraljevskih in knežjih izjem!). Posameznik v normalni razmerah, če je umrl doma, ni mogel računati na uglednejše cerkveno poslopje.⁸¹ Privoljenja papežev od začetka 13. stoletja, ki so dovoljevala v samostanih pokopavati laike, so sprožila plaz osnovanja rodbinskih grobnic v samostanih. Laiki so se nadejali stalnih in izdatnih molitev za svoje grešne duše, obenem pa so želeli imeti oskrbovane in nepozabljene grobove. Ker pa so župne cerkve zaradi tega izgubljale del dohodkov, so načelno smele izterjati od samostanov četrtno ali tretjino tovrstnih dohodkov. Dokončno je bilo to pravilo izoblikovano v dekretalih papeža Klemenca V. Konkretnih vesti o tem pri nas ni, pa tudi sicer so bile dokaj redke.⁸² Neposrednih pisanih virov o pokopih v cerkvenih objektih je malo. Skoraj nič jih ni glede laičkih grobov v neredovnih cerkvah in kapelah. Zato pa je nekaj več umetnostnozgodovinskih preostankov, predvsem nagrobnih plošč, ki pa so bile pogosto kasneje prinešene z bližnjega pokopališča.⁸³ Ker se omejujemo na 14. stoletje, pravne in družbene forme glede plemstva, se moramo odpovedati popolni analizi nagrobnikov v večini cerkvenih objektov, saj je bilo veliko srednjeveških cerkva v novem veku, še posebej pa v 19. stoletju, podrtih, prezidanih ali sploh novih. Njihovo usodo so delile seveda tudi nagrobne plošče in grobovi.⁸⁴ Večina pomembnejšega viteškega in gosposkega plemstva se je dala v 14. stoletju že pokopavati v teh, le njim in cerkvenim osebam rezerviranih poslopij, pa tudi v grajskih kapelah, če jih je njihov grajski kompleks premoغل. Zato pa je nižje plemstvo našlo počitek večinoma na pokopališčih, verjetno na uglednejših mestih.⁸⁵ Kdo in kje se je dal pokopati v nesamostanskih cerkvah? Navedimo nekaj primerov. V ljutomerski farni cerkvi so

⁷³ V Stični naj bi za neko zgodnjo mašo pater-duhovnik prejemal od opata dnevno po dva beneška šilinga (ARS 1384 april 24.).

⁷⁴ GZL I/54.

⁷⁵ Rajkarda iz Marenbeka je leta 1290 osnovala v marenberškemu samostanu tedensko mašo in del posesti namenila tudi za vzdrževanje posebnega kaplana (GZM II/70). Pred letom 1368 je Viljem iz Gallenberga daroval samostanu v Mekinjah posest za osnovanje dveh večnih maš in zato zahteval dva posebna kaplana (ARS W 1368 november 20.). Prim. FRÖLICH, Rechtsformen, 477 sl., še posebej pa 503–508; SCHWARZKOGGLER, Schenkungen, 66.

⁷⁶ . . . vor der sunne schein . . . (ARS 1384 april 24.).

⁷⁷ V Stični mit der grozen glogken chlenkhen (ARS 1384 april 24.).

⁷⁸ V Stični . . . alle mantag ain selmezz, die erst colletten umb ains priester sel und all samztag von der liben unsrer frawen schiding an geuerde . . . Dann die andern teg in ainer ieden wochen mügen si got ze dinst und seiner liben muter Marie an dem gen(anten) alter in meinem name wol mezz sprechen nach ir andacht und geualen und sullen mir dann teglich in den gen(anten) mezz lesen zwo colletten, aine von unsrer frawn und die ander für ains priester sel. (ARS 1384 april 24.).

⁷⁹ Ob si irs gotzhaus hochzeit an den zwain gen(anten) tegen irret die vorge(anten) zwo mezz ze sprechen, die sullen si volenden und sprechen vor oder hinnach am nachsten tag an geuerd. (ARS 1384 april 24.).

⁸⁰ Leta 1405 je Konrad iz Ehrenfelsa ustanovil tedensko mašo, ki naj bi bila ob sobotah in sicer vor allen andern messen, so si aller löbleihisten mügen daselbs ze Cili in irm kloster . . . an underlas ausrichten und volfürn. (HHSStA 1405 marec 25. Vojnik).

⁸¹ LENTZE, Begräbnis, 334.

⁸² IBIDEM, 338; SCHWARZKOGGLER, Schenkungen, 65; MLINARIČ, Kartuziji, 462.

⁸³ Ob teh nagrobnikih bi kazalo napraviti natančnejšo topografsko študijo na nivoju celotne Slovenije. Mi se omejujemo zgolj na podatke v starejši krajevni domoznanski literaturi, predvsem v nekaterih zgodovinah župnij (za Kranjsko) in dekanij (za spodnjo Stajersko), ki so izhajale konec 19. in v začetku 20. stoletja. Ta dela natančno opisujejo notranjost cerkva in kapel, njihovo opremo in seveda tudi morebitne grobnice in nagrobne plošče.

⁸⁴ Le en dokumentarni primer: Konec 15. stoletja je dal stiški opat Martin prenesti nekatere plemiške grobnice iz kapele Sv. Katarine (izven obzidja), v samostansko cerkev. Nekatere razbite nagrobnike pa je ukazal porabiti za utrditev obzidja, potem ko je bil leta 1471 samostan oropan in opustošen od Turkov. Tedaj je bila opuščena tudi grobnica Turjaških in prenešana v samostansko cerkev, čemur pa so Turjačani nekaj let ostro oporekali (GREGORIČ, Stična, 65).

⁸⁵ Kot primer navedimo Mali grad v Kamniku, ki je premoغل dvojno kapelo s kripto iz konca 12. stoletja, kjer so bili verjetno tudi možni pokopi prebivalcev obeh gradov (F. STELE, Politični okraj Kamnik. Topografski opis [Umetnostni spomeniki Slovenije I., priloga v ZUZ od 1922 do 1929], Ljubljana 1929, 73–86). Delitev pokopnih mest na pokopališča in notranjost cerkvenih objektov, glede na ranginost plemstva in s tem povezane socialne razlike, poznata tudi Rübsamen za predele vzhodne Nemčije (Kleine Herrschaftsträger, 453–455) in Lentze za Dunaj (Begräbnis, 331).

imeli poleg župnikov v prezbiteriju grobnice gradiščani Ljutomerskega spodnjega gradu, v ladji pa tudi drugi odličniki (leta 1414 npr. oskrbnik deželno knežjega urada Ljutomer in bivši komornik vojvode Rudolfa IV. Rudolf iz Lasberga, njegov naslednik Jurij Schweinbeck, umrl leta 1459 itd.).⁸⁶ Ortolf V. iz Konjic je bil leta 1370, kot edini svojega rodu pokopan v konjiški župnijski cerkvi.⁸⁷ Stara kamniška župna cerkev je po Valvasorju imela mnogo starih nagrobnih plošč Lambergov in drugih »prastarih« plemiških rodbin.⁸⁸ Velik vpliv v svibenjski župni cerkvi so imeli že od 12. stoletja Svibenjski. Eden njihovih zadnjih predstavnikov Viljem (+ 1397) je še v Valvasorjevem času imel v njej nagrobnik.⁸⁹ Omenimo še gospode Ptujске in viteze iz Dobrne, katerih nekateri člani so bili v 15. stoletju pokopani v prelepi cerkvi na Ptujski gori. Ugled pa so dajale predvsem grobnice v samostanskih cerkvah in pokopališčih vseh mogočih redov, kar pa si je bilo potrebno pravočasno rezervirati.

»Naročniški sistem« je bil enostaven: darovalec je z relativno majhnim darom, ki je često obsegal eno samo hubo, vinograd ipd., lahko pa tudi v vrednosti preko deset hub, zagotovil mesto sebi, pogosto tudi ženi, bratom, sestrām itd. Nikdar ni prišlo do pogodbe »za nazaj« – da bi sorodniki pravkar umrlega želeli zanj dobiti grob v cerkvenem poslopju. Višina izdatka ni bila vedno odvisna od socialne pozicije plemiča. Približno istočasno, v začetku 14. stoletja, sta si zagotovila pokop v samostanski cerkvi Ulrik Žovneški (Žiče) in Nikolaj iz Črnelega (Stična). Čeprav je bil prvi daleč uglednejši in svoboden gospod, je dal »le« 10 hub, Črnelški pa 6 hub in 6 vinogradov.⁹⁰ Takih primerov je še več. Mnogo verjetnejše je, da je bila višina izdatka za »nakup« groba v samostanu odvisna od ugleda ustanove, kamor so zatem položili donatorjevo truplo. To pa je po drugi strani avtomatično odbijalo nižje, revnejše plemstvo od samostanov kot so bile npr. Žiče, in jih preusmerjalo v popularnejše in nizkotarifne, kamor so sodili zlasti ženski samostani in samostani beraških redov. Kaj je dajalo samostanu ugled iz gledališča pokopavanja? Predvsem reference. Kartuzija Žiče morda ne bi nikdar dosegla takšnega ugleda in posesti, če ne bi bili v njej pokopani ustanovitelji, štajerski mejni grof Otokar III. (+ 1164), njegova žena Kunigunda (+ 1184) in sin Otokar IV. – kot prvi štajerski vojvoda (+ 1192). Pri tem je imelo važno vlogo naključje, saj si je Otokar III. še za časa življenja sicer izbral Rein.⁹¹ Stični ni dajala čar sama starost ustanove in obsežna posest, marveč tudi grob prve žene vojvode Ulrika III. Spanheimskega, Agnes (+ pred 1263), medtem ko sta Ulrikova mati Jutta (+ pred 1236) in brat Bernard (+ 1246–1249) s svojim grobom dvignila ugled kostanjeviškemu samostanu.⁹² Nasploh so ustanovitelji samostanov izbirali zadnji počitek v svojih ustanovah, npr. Gallenbergi v Mekinjah, Kamniški v Velesovem, Marenberški pri dominikankah v Marenberku, Ptujski pri minoritih v Ptujju itd.⁹³ Zlasti dinasti, katerih predniki so bili ustanovitelji več samostanov, so se »svojim« samostanom na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem večinoma izogibali (izjeme gl. zgoraj). Toda ne zaradi njihove neuglednosti, marveč zaradi že uveljavljene rodbinske tradicije, ki je pokop predvidevala v eni in isti, pogosto svoji najstarejši ustanovi. Starejši Spanheimi so bili pokopani v Rožacu, z ustanovitvijo samostana v Št. Pavlu na Koroškem pa v njem, razen izjemoma drugod (npr. v Kostanjevici).⁹⁴

Ustanovitelji samostanov so si lahko pokop oz. pravico do rodbinske grobnice de facto zagotovili že v ustanovni listini oz. s samim dejanjem, toda de iure je bilo akt potrebno še

⁸⁶ F. KOVAČIČ, Ljutomer. Zgodovina trga in sreza, Maribor 1926, 70, 93.

⁸⁷ STEGENŠEK, Konjice, 33–34, 195.

⁸⁸ STELE, Kamnik, 5.

⁸⁹ J. W. VALVASOR, Die Ehre des Hertzgothums Krain, VIII, Laybach-Nürnberg 1689, 801.

⁹⁰ MLINARIČ, Kartuziji, 80; GREBENC, Stična, št. 119 (str. 47).

⁹¹ MLINARIČ, Kartuziji, 27–31, 463.

⁹² MLINARIČ, Kostanjevica, 118, 120, 132–133.

⁹³ Leta 1350 so Gallenberški v poravnalni listini z mekinskim samostanom zahtevali naj imajo *biueld* . . . *dan ze Minchen-dorf pei iren goczhaws da unser und unser vordern gestift ist* . . . (ARS W 1350 oktober 27.). Mekinjska župna/samostanska cerkev je polna nagrobnih plošč Gallenbergov in nekaterih drugih plemičev. Vse od začetka 15., predvsem pa od 16. stoletja dalje. Gallenberški moški nagrobniki pogosto poudarjajo v titulaciji dedno odvetništvo nad Mekinjami. Nekateri plošče pa so bile šele naknadno prinešene iz drugih cerkva (STELE, Kamnik, 290–302). Sodeč po listini iz leta 1388, s katero je Selda iz Kolovca (prvi mož Friderik iz Hmeljnika-Mengeša), vdova tudi po drugem možu Nikolaju iz Gallenberga, dala Stični nek dar za dnevno mašo pri oltarju Sv. Andreja v stiški cerkvi v »Gallenberški kapeli« (*Gallenbergica* – termin iz 18. stoletja), bi bili nekateri Gallenbergi, recimo vsaj iz stranskih veja, lahko pokopani tudi v Stični (GREBENC, Stična, št. 263, str. 79). Bivši andeški ministeriali iz Kamnika so imeli grobnico v svoji ustanovi v Velesovem, kot govori listina iz leta 1277 (ARS 1277 april 26. Kamnik). Marenberški so imeli kot ustanovitelji samostana dominikank v Marenberku (1251) grobnico pred oltarjem tamkajšnje samostanske cerkve (OROŽEN, Dižese I, 94). Za Ptujске prim. J. CURK, Proštijska cerkev in minoritski samostan v Ptujju, ČZN 12/1976, 52.

⁹⁴ MLINARIČ, Kostanjevica, 130–131.

posebej regulirati. Obveznosti obeh strani so bile jasno določene in v interesu obeh je bilo njihovo dosledno izvajanje. Zgodilo se je celo, npr. v primeru Herranda iz Kamnika (dominikanec v Ptuj), da je šele dovoljenje velesovske priorise leta 1277 Kamniškim izjemoma omogočilo pokopati sorodnika v cerkvi v Kamniku in ne v rodbinski grobnici v Velesovem.⁹⁵ Redovniki so morali na lastne stroške prepeljati darovalčevo truplo v samostan, ga pripraviti na pokop, ga tri dni po smrti po vseh predpisih pokopati in opraviti sedmino oz. tridesetino (*officium defunctorum*), ki je zaključila obdobje žalovanja in odprla zapuščinske prepire med sorodniki.⁹⁶ Darovnice, zvezane s pokopom, so bile lahko enostavne, kar pomeni, da ni bila precizirana kasnejša dušna in fizična oskrba groba. Pogosto, brez pravil glede na socialni status plemiča, zato pa glede na višino daru, je bila oskrba natančno določena. Običajno je bila zagotovljena večna luč nad grobom,⁹⁷ redkeje večna (vsakodnevna) maša,⁹⁸ pogosto pa aniverzarij.⁹⁹ Žal je propadanje Cerkve zabrisalo tudi spomin na te (načeloma) večne ustanove, ki se v glavnem niso ohranile v novi vek. Le izjemno visoke dotacije so ostale v spominu klerikov, na ostale pa se v 16. stoletju protestantizmu naklonjeni ostanek srednjeveškega plemstva niti ni hotel več sklicevati, oz. ga ni več zanimal. Domožnanstveni opisovalci cerkvenih poslopij iz 19. stoletja so zato naleteli zgolj na pravne ustanove, pretežno od začetka 17. stoletja dalje, torej iz časa protireformacije in cerkvenega baroka v ideološkem smislu. Prav vedenje o pogrebnih molitvenih ustanovah bi nam omogočilo trdnjše hipoteze glede pokopov in statusa plemstva. Vrnimo se k samostanskim plemiškim grobnicam!

Na Kranjskem je bilo še posebej zaželeno mesto pokopa v cerkvi stiškega samostana ali vsaj na samostanskem pokopališču ob kapeli sv. Katarine, če že ne v njej. Tu je do konca 14. stoletja našla mesto pisana družba kranjskega plemstva: od uglednejšega plemstva so si vnaprej zagotavljali pokop posamezniki izmed Turjaških (ti so imeli grobnico z nagrobniki tudi v kapeli sv. Jurija, v 14. stoletju že spremenjeni v zakristijo; vsaj en Turjaški je bil zanesljivo pokopan v kapeli sv. Katarine) in njihovih stranskih vej (Gradac), Šumberških in Črnelskih. V kapelici si je zadnje počivališče izbrala tudi Virida Milanska, vdova leta 1386 padlega vojvode Leopolda III. Te grobnice so bile konec 15. stoletja opuščene oz. prenešene znotraj obzidja v samostansko cerkev.¹⁰⁰ Predvsem na pokopališču ob cerkvi (*in coemeterio antiquae ecclesiae*, kot je napisal Gregor Pucelj v 18. stoletju) je počival širši krog nižjega, večinoma dolenskega plemstva (Čemšenik, Kozjak, »Lischniz«, Mačkovec, Mirna, Sobrač, Žužemberk).¹⁰¹ Druga uglednejša ustanova je bila Kostanjevica. Poleg že omenjenih članov Spanheimov so v njej že sredi 13. stoletja želeli biti pokopani spanheimski ministeriali iz Studene, v 14. stoletju pa so imeli grobnico v samostanski kapeli sv. Lenarta Galli.¹⁰² Velik, a zaradi pomanjkanja virov nedoločljiv ugled so imeli cerkveni objekti Nemškega viteškega reda v Ljubljani, kjer so v obravnavanem obdobju pokopali vsaj Viljema iz Kraiga (pred letom 1282 v redovni špitalski kapeli)¹⁰³ in nekatere štemberske po letu 1408 (v kapeli sv. Margarete v komendski cerkvi).¹⁰⁴ V Mekinjah so imeli poleg ustanoviteljev Gallenbergov grobnico vsaj še plemiči iz Kolovca.¹⁰⁵ Pri avguštinčih v Ljubljani so imeli grobnico ljubljanski Kolenci, oz.

⁹⁵ ARS 1277 april 26. Kamnik.

⁹⁶ Zadostuje le en primer: Leta 1302 je Gertruda iz Dravograda podarila dve hubi samostanu v Marenberku pod pogojem *da swa ich stirbe in der naehe, da si mich volreichen mügen, da schuln si mich in ire selber arbeit und choste in ir chloster bringen und schülln mich da erberlich prividen und schuln meiner sele tun als ir swester einer* (MDC VII, št. 140, str. 54). Takšna določila pozna tudi Lentze za Dunaj in nekatere avstrijske samostane (Begräbnis, 335 sl.). Isti ima natančen teoretičen in z dunajskimi viri dokumentiran potek pogreba ter predpogrebnih in popogrebnih duhovnih opravil, ki pa so se po diocelah menda nekoliko razlikovala (Begräbnis, 329–333, 339–342). Prava gregorijanska tridesetina (30 maš v enem mesecu) se v naših virih omenja le dvakrat: Leta 1302, ko je Oton iz Liechtensteina odredil maše zadušnice v času tridesetih dni po svoji smrti (GZM II/98) in leta 1364, ko je ljubljanski meščan Konrad Pegam testamentarno obljubil vsakemu avguštincu v Ljubljani, ki bi opravil zanj 30 maš pol marke denarcev (GZL I/66).

⁹⁷ KOMATAR XVIII, št. 102 (str. 176); GZL VII/49, ARS W 1385 januar 21.; GREBENC, Stična, št. 247 (str. 75); GZM II/49.

⁹⁸ KOMATAR XVIII, št. 120 (str. 185), ARS DA 1393 maj 4., GZL IX/53.

⁹⁹ MLINARIČ, Kartuziji, 88.

¹⁰⁰ GREBENC, Stična, št. 85 (str. 40), št. 107 (str. 45), št. 119 (str. 47), št. 252 (str. 76); št. 273 (str. 82), KOMATAR XVIII, št. 102 (str. 176). GREGORIČ, Stična, 33, 57, 65.

¹⁰¹ GREBENC, Stična, št. 165 (str. 56), št. 161 (str. 55), št. 129 (str. 48), št. 93 (str. 42), št. 247 (str. 75), št. 250 (str. 76), št. 264 (str. 79).

¹⁰² Leta 1393 je Henrik Gall iz Gallensteina odrejal duhovne obveznosti samostana in svoj pokop. Maše naj se berejo v *sand Lienharts chappeln da mein voran ligent* . . . (ARS DA 1393 maj 4.). Prim. še MLINARIČ, Kostanjevica, 134.

¹⁰³ GZL VII/5.

¹⁰⁴ GZL IX/53.

¹⁰⁵ ARS W 1385 januar 21.

vsaj Nikel Kolenc enkrat po letu 1384.¹⁰⁶ Možnost pokopa laikov je predvidel tudi ustanovitelj samostana klaris v Škofji Loki leta 1352, kamniški župnik Otokar po rodu iz Blagovice.¹⁰⁷

Kot rečeno je bila na Spodnjem Štajerskem najbolj zaželena grobnica v kartuziji Žiče. Kartuzijani v začetku niso bili naklonjeni laičkim grobnicam, šele od srede 13. stoletja je bil uradno dovoljen pokop ustanoviteljem, ne pa dedičem. To določilo pa je bilo v primeru Žič kršeno že znatno prej. Formalno kartuzijani niso bili obvezani obljubljeni pokopa laikom vnaprej. Že v 13. stoletju so popustili tudi drugim velikim dobrotnikom, čeprav so še npr. leta 1393 na generalnem kapitlju v Žičah obudili staro pravilo, da se na redovniškem pokopališču ne smejo pokopavati laiki. Za njih je bilo predvideno drugo. Obči redovni statuti so predvidevali pokop v samostanski cerkvi, kapiteljski dvorani, samostanskih kapelah, dvorišču križnega hodnika. Poleg ustanoviteljev Traungauev so si grobnico že v 13. stoletju zagotovili še veliki dobrotniki iz vrst Žovneško-Celjskih, ki pa so imeli sprva grobnico v Gornjem Gradu. V Žičah so bili pokopani Ulrik II. Žovneški (+ okrog 1316), njegova žena Katarina Vovbrška in Friderik III. Celjski (sin Friderika II.). Nekateri Žovneško-Celjski pa so zadnji počitek našli v celjski župnijski (Herman III. – nezakonski sin Hermana II., kot freisinški škof umrl leta 1421), oz. minoritski cerkvi (vsaj Ulrik II., umrl leta 1456, je počival v grobnici pred glavnim oltarjem), Herman II. (+ 1435) pa v svoji ustanovi kartuziji Pleterje.¹⁰⁸ Stalneje so se dajali pokopavati v Žičah še plemiči iz Konjic. V Žičah je bil kot laik pokopan že Ortolf II. (+ po 1245), njegov sin Leopold IV. (+1306), Leopoldov istoimenski sin (+ po 1337), verjetno pa tudi nečaka Leopolda V., Henrik (+ po 1398) in Leopold VI. (+ po 1398), medtem ko je bil njun brat Ortolf V. (+ 1370) pokopan v župnijski cerkvi v Konjicah, kjer je ohranjena njegova grobnica in nagrobna plošča. Ortolf V. je bil menda tudi edini izmed Konjiških, ki ni bil pokopan v Žičah. Omenjeni bratje so dali leta 1357 v Žičah postaviti grobno kapelico.¹⁰⁹ Menda naj bi bili v Žičah pokopani tudi Vojniški, zagotovo pa Massenbergi po letu 1335.¹¹⁰ V drugi spodnještajerski kartuziji Jurklošter je bila najznamenitejša pokopana oseba Veronika Deseniška (+ 1425).¹¹¹ V Gornjem Gradu so imeli grobnico Žovneški, poleg njih pa že leta 1229 Uschalk iz Prekope, neki Edlingen, po Laziju menda tudi leta 1308 umrli grof Ulrik Vovbrški. Orožen meni, naj bi ta počival v cerkvi v Grebinju na Koroškem. Od srede 13. stoletja so bili v Gornjem Gradu pokopavani tudi Kacenštajni. Vsi omenjeni laiki so imeli grobove v kapeli samostanske cerkve.¹¹² V cerkvi dominikank v Marenberku so imeli grobnice ustanovitelji Marenberški, Gertruda iz Dravograda (+ po letu 1311) in Sofija iz Lipnice.¹¹³ V celjski minoritski cerkvi pri stranskem oltarju so vsaj sredi 15. stoletja imeli grobnico helfenbergški graščaki,¹¹⁴ v ptujski minoritski cerkvi pa je bil leta 1295 pokopan Friderik III. Ptujski, ki je bil morda tudi ustanovitelj samostana.¹¹⁵

Pokop v cerkveni ustanovi je bil torej skoraj samoumeven v plemiški zavesti. Med »pogrebom« in »pogrebom« pa so bile razlike, pogojene s socialnimi in ekonomskimi možnostmi posameznika ali rodbine. Tradicionalno uglednejši samostani so dopuščali pokope tistega plemstva, od katerega so že prej prejeli in v bodočnosti pričakovali nove darove. Neugleden in reven plemič bi morda še zmožel dar, ki bi zadoščal za pokop in oskrbo groba, toda njegovi potomci ne bi bili več sposobni dajati novih in novih darov. Višje plemstvo pa je to še lahko počelo in bilo zato bolj zaželeno. Razlike so bile tudi v obsegu posmrtnih obredov in ceremonij, odvisno pač od dobre volje in dogovora, manj od višine darov. Potomci ustanoviteljev in velikih dobrotnikov posameznih ustanov niso bili nujno pokopani v tradicionalni ustanovi, temveč tudi drugod. Propad plemstva se je torej odražal tudi v pozabljanju rodbinske tradicije v pokopavanju, oz. v naraščajoči individualizaciji iskanja mesta posled-

¹⁰⁶ GZL VII/49.

¹⁰⁷ FRA 35, št. 727 (str. 317–319) BLAZNIK, Škofja Loka, 106.

¹⁰⁸ MLINARIČ, Kartuziji, 80, 462–464; STEGENŠEK, Konjice, 171, 195; M. MAROLT, Dekanija Celje (Umetnostni spomeniki Slovenije III., I. zvezek: cerkveni spomeniki v Celju), Maribor 1931, 30, 60–61.

¹⁰⁹ IBIDEM, 83, 87, 88, 464; STEGENŠEK, Konjice, 33–34, 195.

¹¹⁰ MLINARIČ, Kartuziji, 89, 464.

¹¹¹ IBIDEM, 464.

¹¹² Tam naj bi bili leta 1359 pokopani že starši in drugi predniki Rudolfa iz Kacenštajna (KOMATAR, XVIII, št. 120, str. 185); Prim. še OROŽEN, Diocese II/1, 65, 70, 85, 109, in Diocese II/2, 20.

¹¹³ OROŽEN, Diocese I, 95–96.

¹¹⁴ MAROLT, Celje, 61.

¹¹⁵ CURK, Ptuj, 52.

njega počitka. Z drugimi besedami, to je eden od številnih indicov razpada prvotno tesno povezane rodbine na družine, v 14. stoletju pa se je atomizirala še ta. Široki, nižji sloji plemstva niso prišli v uglednejše samostane, razen če niso bili domačini kot npr. (turjaško?) viteštvo okoli Stične. Za njih so ostala odprta samo vrata vaških cerkva, še pogosteje pa nekoliko uglednejši kot cerkvenega pokopališča, skromen aniverzarij in večna luč. Za nagrobno ploščo pa verjetno ni bilo denarja.

6. Pravne in ekonomske poslovne variante

Odnos med kupčevanjem in poklanjanjem je bil vedno zelo tesen.¹¹⁶ Zato moramo opozoriti še na nekaj prikritih form darovanja, ki se pojavljajo v drugih transakcijskih oblikah. Prvi tak način je bila »prodaja«, ki je razen kupnine vsebovala vse druge elemente darovanja. Takih poslov je v našem korpusu listin le 15 (3,1%). Natančnejši pretres vsebine listin daje več razlag. Često je darovalec sam povedal, da je posest podaril že kak njegov prednik, sedaj pa jo on predaja ustanovi, za kar dobi nek denar.¹¹⁷ To je bila pravzaprav (pravno nepotrebna) odškodnina, ne pa prava kupnina. Cerkev jo je vendarle raje plačevala kot pa tvegala dolgotrajno pravdanje in negotov izid. Druga oblika je bila običajna prodaja, le da si je prodajalec izgovoril še dodatne ugodnosti v molitvah in drugih verskih obredih, vsaj kot enostavni dušni blagor. Tako je na en mah prišel tako do denarja kot tudi dušnega blaga.¹¹⁸ Za prodajalca-darovalca je bila ugodna tudi prodaja posesti (pravic), ki jo je imel v fevdu od iste ustanove. V tem primeru je od Cerkve zares prejel kupnino (= odškodnino).¹¹⁹ »Prodajne« forme darovanja se je v 14. stoletju posluževalo večinoma samo nižje plemstvo in meščanstvo.

Drugi način, ki v bistvu ni nič drugega kot prodaja-nakup, le da brez posredništva denarja, zato pa zgolj posesti, pravic itd., je bila menjava posesti med cerkveno ustanovo in darovalcem-menjalcem. Povsem običajnim menjavnim določbam je bila dodana še klavzula o motivu plemičevega dejanja, t.j. želji po dosegi dušnega blaga. V tem je bilo nekaj modalitet. Po eni je ustanova za podarjeno posest dala plemiču neko drugo v doživljenski užitek.¹²⁰ Realnost zamenjave je torej veljala le do smrti partnerjev, nato pa je ustanova realizirala večji dohodek. Možna je bila tudi menjava alod za alod, pri čemer je bil formalno »oškodovanec« cerkveni partner, ki je moral prevzeti duhovne obveznosti v korist poslovnega partnerja. Zato pa je bila pridobljena posest za ustanovo največkrat geografsko primernejša (bližja).¹²¹ Do fiktivnega darovanja je prišlo tudi, če dedičem pokojnega darovalca ni ustrezala že izvršena daritev in so jo sporazumno spremenili. Formalno pa je po tekstu listin šlo za menjavo.¹²²

Tretji način, po naših virih redek, je bil »omejen dar«. Šlo je za običajno daritev, ki pa je dosegla pravno popolnost šele po darovalčevi smrti. Do tedaj pa mu je ustanova, ki je dar sicer res prejela, morala plačevati določeno letno rento.¹²³ Ta oblika je pravzaprav zakup, ki se od običajnega loči po tem, da je bil nerešljiv, torej dokončen, in je po darovalčevi smrti brezpogojno postal cerkvena last. Tudi obratna poslovna smer je bila možna: takrat je darovalec poklonil v zameno za duhovne obveznosti neko vsoto denarja, za kar je smrtno prejel v zakup cerkveno posest.¹²⁴

¹¹⁶ RÜBSAMEN, Kleine Herrschaftsträger, 234.

¹¹⁷ Tako je storil Henrik Brničan leta 1331, ko je predal eno hubo Mekinjam in zanje prejel 4 marke oglejskih den. (ARS W 1331 maj 25.). Leta 1302 je dal Medko iz Malenc po naročilu umrlega brata Friderika samostanu v Kostanjevici neko desetino, vendar ne brezplačno, kot si je to zamislil Friderik, marveč za denarno odškodnino (kupnino). Pri tem ga je podpirala vdova umrlega, ki je očitno ščitila svoje in interese otrok (ARS DA 1302 junij 2.). Morda se z čistim darovanjem sploh ni strinjala. Še en primer: leta 1384 je Viljem iz Svibnega prodal Stični večjo posest, čeprav jo je njegov pokojni bratranec že prej volil kot čisti dar. Vsota za posest je bila tako majhna, da je očitno, da je šlo samo za odškodnino (STIČNA 1384 november 11.).

¹¹⁸ Prim. ARS DA 1301 december 3., ARS W 1304 januar 22. Velesovo, ARS 1360 april 24., KOMATAR XIX, št. 161, (str. 51), ARS 1397 november 30., GZM V/82; MLINARIČ, Kartuziji, 71, 99; GREBENC, Stična, št. 134 (str. 50), št. 142 (str. 51).

¹¹⁹ NŠALj 1307 december 15. Kamnik.

¹²⁰ Npr. Günter iz Hekenberka in gornjegrajski samostan leta 1277 (NŠALj 1277. Gornji Grad, NŠALj 1279.), Oton Schurr in kostanjevski samostan leta 1376 v dveh ločenih listinah (ARS DA 1376 januar 25., ARS DA 1376 januar 25.).

¹²¹ Leta 1368 so Šumberški »podarili« fari v Mirni peči lastno hubo v Podborštu, prejeli pa farmo (kot alod) v Boričevem (KANM 1368 januar 17., fasc. I, št. 2). Podboršt leži vsaj sedemkrat bližje Mirni peči kot Boričevu. Podobno še KOMATAR XIX, št. 185 (str. 100), ARS 1373 januar 25..

¹²² ARS W 1374, maj 9..

¹²³ Na tak način je leta 1408 Albreht z Vrhnike podaril samostanu v Bistri neko desetino (HHStA 1408 november 19.).

¹²⁴ Takı pogodbi sta leta 1397 in 1398 sklenila stiški samostan in Virida, vdova Leopolda III. Habsburškega (400 dukatov proti 17 hubam, oz. 250 dukatov proti 13 hubam) (GREBENC, št. 271, str. 81; št. 272, str. 81–82).

Ekskurz: Alod in fevd kot pravno-posestniški formi darovanj za dušni blagor

Že v 10. stoletju se je uveljavilo pravilo, da se sme Cerkvi predati le posest v formi prave proste lastnine. Tudi pri nas je bila ta tradicija trdno zasidrana in to ne le pri darovih, temveč tudi pri običajnih kupoprodajnih, zastavnih itd. poslih s Cerkvijo. V veliki večini tovrstnih listin je predana posest izrecno označena kot »prava prosta last.«¹²⁵ Prav darovnice za dušni blagor govore še o nečem: plemstvo, pa tudi meščanstvo, sta imela precej alodialne posesti, več kot smemo sicer domnevati na podlagi poslovanja med njimi samimi, na kar opozarjajo tudi različne kategorije darovalcev. Tako nižje kot višje plemstvo in meščanstvo z vseh vetrov je razpolagalo s tovrstno posestjo. Med njimi smemo slutiti tudi »inwärtseigen« posest, ki so jo do 14. stoletja v določeni meri že spremenili v alode. Seveda pa v 14. stoletju alodialna posest ni bila več tako obsežna kot fevdna, saj o tako obsežnih darovnicah kot je bila ona od sv. Heme Breško-Seliške v 11. stoletju, ni bilo več duha ne sluha. Sploh pa so darovi v poznem srednjem veku, od konca 13. stoletja naprej, le še izjemoma obsegali cela gospodstva skupaj z gradovi (kot npr. Sicherstein za pletersko kartuzijo leta 1407¹²⁶).

Tu pa tam je vseeno prihajalo do darovanj fevdov. Pri tem ne mislimo na posest, ki jo je darovalec prej podeljeval v fevd, sedaj pa prekinil s prakso in jo predal kot alod Cerkvi,¹²⁷ marveč na fevde, ki jih je darovalec užival, oz. že prej imel od katerega koli fevdnega gospoda. Od naših 479 darovanj med leti 1277–1409 jih je bilo takih le 24 (5,0%). To govori o sicer redkem običaju, ki pa Cerkve kot prejemnice v bistvu ni tangiral. Darovalec je namreč že pred aktom dosegel od fevdnega gospoda, da je ta formalno (ustno? – največkrat o tem ni virov) prevedel in s tem za trenutek vazalu podaril fevd kot alod, bodisi brezodškodninsko,¹²⁸ bodisi proti odškodnini, ki je ustrezala vrednosti daru.¹²⁹ Tudi daritve fevdov brez poprejšnjega dovoljenja fevdnega gospoda so se iztekle brez sporov. Gospod je naknadno izstavil prodajno listino v korist vazala-darovalca, ki je torej utrpel dvakratno »škodo« (sama posest + odkupnina),¹³⁰ ali pa si je pri cerkveni ustanovi izgovoril zase določene storitve, kot odškodnino za prevedbo fevda v alod. V takem primeru je kot darovalec potemtakem izpadel pravzaprav fevdni gospod, medtem ko je vazal najčešče fevd zgolj prodajal Cerkvi.¹³¹ Fevdni gospod je včasih celo naknadno zamenjal darovane fevde za drugo posest, ki mu je kot odtujen bolj ustrezala.¹³² Časovni razmik med darovanjem (ali kakšnim drugim poslovnim aktom) in gospodovim privoljenjem je bil lahko dokaj velik, celo več let. Ni jasno, kaj se je vmes dogajalo – je bil sprožen spor pred sodnimi instancami, so potekala pogajanja, je gospod sploh vedel, kaj se je zgodilo, je obdarovana ustanova sploh vedela, kakšno posest je prejela itd.?¹³³ Tretja varianta je bila, da je gospod prevedel fevd v alod, bivši vazal je posest daroval cerkveni pravni osebi, gospodu pa dal drugo lastno posest kot odškodnino, ki pa jo je od starega fevdnega gospoda spet takoj prejel v fevd.¹³⁴ Tak postopek je bil običajen predvsem, če se darovalec ni želel odpovedati svoji čisto določeni posesti, temveč je želel darovati zanj manj interesantno, čeprav je bila fevd. Varianto bi lahko imenovali »premostitev neugodnih geografskih razmer pri posedovanju zemljiške posesti.« Posebna »daritev« je bilo

¹²⁵ H. EBNER, *Das freie Eigen. Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte des Mittelalters*, Aus Forschung und Kunst, 2. Bd.), Klagenfurt 1969, 45–48.

¹²⁶ ARS W 1407 julij 10. Celje.

¹²⁷ Taki primeri so pri darovih Falkenberškega leta 1277 (GZL I/3), Enzelsberškega in Dravogradskega leta 1278 (MDC V, št. 344, str. 214–215) ter Trušenjskih leta 1315 (MDC VIII, št. 301, str. 94).

¹²⁸ Npr. NŠALj 1337 avgust 7. Gornji Grad, ARS W 1346 januar 21., ARS W 1349 januar 6., GZL IX/35, ARS CE 1371 julij 13/20. Celje, HHStA 1408 november 19., GZM V/82; GREBENC, Stična, št. 194 (str. 62–63); STEGENŠEK, Konjice, 156 (za dar Rudolfa iz Zbelovega); OROŽEN, Diözese V, 43–45 (za dar Diepolda iz Kacenštajna).

¹²⁹ Npr. KOMATAR XVIII, št. 51 (str. 151).

¹³⁰ Tako je storil Heidenrik iz Celovca leta 1308, ko je Henriku Polan iz Kranja prodal dve hubi, ki jih je Polan že prej (brez dovoljenja) daroval kostnici v Kranju (ARS W 1308 marec 25. Kranj).

¹³¹ Leta 1312 je Benedikta iz Maribora podelila samostanu v Studenicah *die aygenschaft an vier hieben . . . die weylen Maerchel von Gruenenberch von mier ze lehen gehabt hat und die se von im chauft habent, also daz si die selben hieben unt alle ier nachchomen schiellen ze rehtem aygen ewichleich pesiczen . . .* Za odškodnino za vedno izgubljen fevd si je izgovorila zase in za pokojnega moža letni aniverzarij (GZM III/21).

¹³² Leta 1408 je Herman Celjski od vdove po Ortolfu Wartenauerju prejel nazaj več fevdov, ki jih je dal njen prvi mož za jutro. Zato pa je Celjan predal vdovini ustanovi v Krškem drugo posest (ARS CE 1408 november 25.).

¹³³ Značilen primer je daritev kostanjeviškega meščana Marka Mureta in njegovega sina, ki sta leta 1382 izročila kostanjeviški cisterci dve njivi, ne da bi omenila, da sta obe fevd (ARS 1382 december 6.). Fevdni gospodje so bili morda prej Sichersteini, toda šele leta 1393 je dal fevdni gospod Herman Celjski privoljenje za daritev (ARS DA 1393 marec 23. Celje). Približno v tem času so Celjani namreč prevzemali celotno sichersteinsko gospodstvo.

¹³⁴ Tako pot je leta 1286 ubral Seifrid iz Alp na Koroškem (MDC VI, št. 8, str. 3–4).

obdarovanje cerkvene ustanove za »dušni blagor« z njeno fevdno posestjo od lastnega vazala!¹³⁵ V tem primeru sploh ne moremo govoriti o daru, marveč o nemoči ustanove, da vzame fevde nazaj po redni poti. Zato je morala privoliti v »obdaritev« in obljubiti določene obveznosti.

Končno moramo opozoriti tudi na edini nam znani primer, ko je cerkvena ustanova in sicer stiški samostan, prejela od nekega Galla nekaj pred letom 1341 pravi fevd (*sub nomine feudi* oz. na drugem mestu . . . *extradidit monasterio per modum boni feudalisi quandam decimam* . . .). Glede na to, da je listina ohranjena le v dveh zbirkah (pogosto nezanesljivih) regist iz 18. stoletja, je možno da tekst govori nekaj čisto drugega. Toda zanimivo je nadaljevanje: samostan je moral dajati kot protidar najstarejšemu članu družine Gall letno po enega konja kot priznanje fevda. Dolžnost je prenehala, če bi kateri od Gallov postal stiški opat. Ta fevd je samostan menda kasneje odkupil od Gallov.¹³⁶ Očitno gre za precedens, ki pa se ni mogel obdržati drugače kot v zasilni formi trajnega zakupa in še to le krajši čas.

Opazna je tudi obratna pot: darovalec je predal alod in ga prejel nazaj (vsaj) v doživljenjski fevd in uporabo. To niti ni bil dar v pravem pomenu, marveč posestna transakcija v korist Cerkev, ki je darovalcu pridržala pravico (trajnega) posedovanja posesti (dohodkov). Do 13. stoletja je postopek zagotavljal obdržanje aloda v posesti kot fevd, saj bi jo sicer npr. hčerka gospoda, poročena z ministerialom, izgubila. Nasplošno je podeljevanje podarjene posesti naprej v fevd širšemu krogu nižjega plemstva in meščanstva, le-tem dvigalo socialno pozicijo, ki so jo prinašali alodi z višjim posestnim statusnim predznakom. Z drugimi besedami: ker je večina darov do konca 13. stoletja prišla iz rok visokega, svobodnega plemstva, je posest, ki jo je Cerkev kasneje podeljevalo vsenaokrog v fevd, objektivno s svojo pravno naravo višala statusno pozicijo vazalov.¹³⁷ To pa seveda ni dogodilo s posestjo, ki so jo darovalci sami prejeli nazaj v fevd.

Zaokrožimo povedano: fevd ni bil ovira za obdaritev cerkvenih ustanov, je pa zahteval pravni postopek, ki ga je spremenil v alod in tako postal za bivšega fevdnega gospoda izgubljen. Svobodno darovanje samostanom, ki so bili pod deželnoknežjo zaščito, so so zagotovili štajerski ministeriali npr. že leta 1186, potem ko je bila pravica med njimi najbrž že dlje časa običajna. Morebitna zahteva po pridobitvi dovoljenja je bila tedaj le v funkciji supergarancije, kot to domneva Reichert glede prošnje Seifrda iz Marenberka, ki je leta 1251 želel obdarovati s fevdi svojo novo ustanovo v Marenberku, ne pa ministerialnih vezi (t.j. ovir).¹³⁸ Število darovanih fevdov nikdar ni bilo posebej veliko, verjetno so se jim zaradi potencialnih ugovorov fevdnega gospoda ali dedičev vazala-darovalca izogibali tudi cerkveni prejemniki.

Še nekaj oblik darovanja moramo omeniti. To so one z lastnostmi časovne odloženosti, po katerih je Cerkev realizirala poklonjeno posest/premoženje šele po dogovorjenem roku, ki ga je zahteval darovalec. To je bila največkrat dosmrtna uporaba brez drugih pogojev. V tem primeru je cerkvena ustanova prejela darovano v last in posest, dosmrtno pa prepustila dohodke od posesti. Po smrti darovalca je posestništvo obvezno pripadlo ustanovi in darovalčevi dediči niso več mogli oporekati aktu.¹³⁹ V bistvu je šlo za predčasna ločena testamentarna volila, ker se je darovalec morda bal, da ga bo smrt prehitela ali da bo na smrtni postelji naletel na odkrito nasprotovanje dedičev, potencialnih neizvršilcev volila. Strah pred tem ni bil izmišljen, vsekakor pa povezan z gospodarskim in socialnim stanjem darovalca, ki si je izgovoril uporabo. Velika večina jih je bila iz vrst nižjega plemstva in meščanstva, ki sta si le težko privoščila odtujitev dohodkov, vmes pa je bilo tudi nekaj dinastov (Ortenburški, Virida Milansko-Habsburška). Po drugi strani je bila zavest o dušni skrbi prevelika, da bi se darov-

¹³⁵ Leta 1311 je Gertruda iz Dravograda predala za dušni blagor sorodnikov večjo posest (imenje) samostanu Št. Pavel na Koroškem, ki jo je imela od njega v fevdu (GZM III/8).

¹³⁶ GREBENC, Stična, št. 190 (str. 61).

¹³⁷ Nekaj primerov dajejo listine NŠALj 1298 november 19. Gornji Grad in NŠALj 1298 november 19. Gornji Grad, ARS W 1358 julij 30. Vitanje, GZL IX/35, ARS DA 1386 junij 9. itd.; OROŽEN, Diözese II/1, 132. Gl. EBNER, Eigen, 49–50.

¹³⁸ F. REICHERT, Landesherrschaft Adel und Vogtei. Zur Vorgeschichte des spätmittelalterlichen Ständestaates im Herzogtum Österreich, Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte 23, Köln–Wien 1985, 348–349.

¹³⁹ Prim. GZL VII/7, ARS W 1304 marec 22., GZL X/15, ARS DA 1315 junij 15., ARS 1317 maj 25., NŠALj 1317 september 26. Gornji Grad, NŠALj 1329 april 20. Gornji Grad, ARS W 1329 avgust 29., ARS W 1352 julij 1., GZL IX/38, ARS 1382 december 6., ARS W 1385 julij 23., ARS W 1386 oktober 29., ARS W 1386 oktober 29., ARS DA 1393 marec 23. Celje, ARS 1406 julij 25. Kostanjevica; GZM III/117, GZM IV/96, GZM V/29, GZM V/34, GZM V/72, GZM V/75, GZM V/77; MLI-NARIČ, Kartuziji, 170; GREBENC, Stična, št. 112 (str. 45), št. 286 (str. 85). Prim. BARTSCH, Seelgerätsstiftungen, 33.

anju odpovedali. Dostmrtna ohranitev dohodkov je zato vsaj samemu darovalcu puščala občutek, da se (ekonomsko) ni čisto nič spremenilo. Način je omogočal subtilne podvarianete. Posest je ustanova lahko prejela v popolno last, vendar je morala darovalcu ali kateremu od imensko navedenih sorodnikov doživljenjsko oddajati del dohodkov.¹⁴⁰ Če je cerkvena ustanova že imela neko posest v zakupu, je darovalec le odredil, naj po njegovi smrti posest postane prosta last ustanove, letna zakupnina pa avtomatično ugasne.¹⁴¹ Možno je bilo še dostmrtno uživanje cerkvene posesti kot protiutež večji darovani vsoti, namenjeni dušnemu blagru.¹⁴² Institut dostmrtno uporabe moremo videti tudi v poslu, ki je navidez običajna prodaja/nakup, a ima določila, ki ga odkrivajo kot dar. Ustanova je npr. prodala posest fizični osebi, ki je istočasno obljubila, da jo bo po smrti predala nazaj samostanu za določena zadušna opravila.¹⁴³ V tem primeru je bilo Cerktvi seveda v korist, da darovalec ni dolgo živel, da ne bi dostmrtni dohodki iz posesti presegle kupnine, saj bi bila ustanova potem na zgubi. Tako transakcijo je najbrž sprožila cerkvena ustanova, ko je nenadoma potrebovala denar, ni pa želela trajno izgubiti žrtvovane posesti. Če je dobila primerno osebo, ki je bila voljna ravno tedaj nekaj darovati Cerktvi, ji je to lepo uspelo. V celoti vzeto pa posel še najbolj spominja na dostmrtno zastavo, za odkup zastavljene posesti pa so poskrbeli menihi z molitvami.

Darove je bilo potrebno še posebej trdno pravno zavarovati. Cerktvene ustanove so bile zaradi plemiške samovoljnosti precej ranljive. Zato ni čudno, da so bile sankcijske formule pogosto natančneje formulirane in ostrejšje kot pri običajnih poslih. Naperjene so bile predvsem proti možni kasnejši samovolji donatorja in njegovih dedičev. Ti so bili glavna nevarnost že zaradi narave posla, ki je potomcem avtomatično odvezemala del donatorjeve splošne dediščine. Sankcije v korist prejemnikov so imele izravnavo v določbah o obveznosti prejemnikov. Lahko so bile pavšalne, izražene v denarju,¹⁴⁴ denarne in kot supergarancija k tem z dodanimi poroki.¹⁴⁵ Za neizpolnitev darovalčevih obljub je bila včasih predvidena odškodnina v drugi adevkatni posesti, še posebej, če je bil sam dar denaren.¹⁴⁶ Večinoma pa so bile sankcije nadomeščene s splošnimi določili, običajnimi pri drugih poslih, torej pravdanje po deželnem pravu in darovalčevo varovanje lastništva novega lastnika pred vsemi (tujimi) zahtevami.

¹⁴⁰ Leta 1339 je Gertruda, vdova po kostanjeviškem sodniku Rupsu, podarila kostanjeviškemu samostanu podedovano premoženje in en vinograd, od katerega ji je samostan moral dajati do smrti tretjino vina, po njeni smrti pa naj bi šel ta delež za večno luč (ARS 1339 maj 6.). Leta 1320 je Ulrik iz Gutenwerda zagotovil ženi dostmrtno preskrbo z vinom od desetine, ki jo je daroval cisterci v Kostanjevici (ARS 1320 marec 20., ARS 1320 marec 20.). Prim. BARTSCH, Seelgerätsstiftungen, 37–38.

¹⁴¹ Tako je leta 1408 odredil Albert z Vrhnike za desetino okrog Vrhnike, ki jo je imela v zakupu kartuzija Bistra (HHStA 1408 november 19.).

¹⁴² Leta 1397, 1398 in 1401 je kneginja Virida Milansko-Habsburška podarila Stični 400, 250 guldnov, oz. 500 funtov zlata za kar je v doživljenjsko uporabo prejela 17, 13, oz. 8 ½ hub (in vino) (GREBENC, Stična, št. 271, št. 272, št. 274, str. 81–82; MLINARIČ, Kostanjevica, 222). Nikolaj Porger je za štiri darovane njive leta 1280 dostmrtno prejel od Nemškega viteškega reda 3 njive (GZL I/4). Podobno Oton in Ana Schurr leta 1376 od samostana Kostanjevica (ARS DA 1376 januar 25., ARS DA 1376 januar 25.).

¹⁴³ Leta 1369 sta gornjegrajski opat in konvent *verchauft haben* dvor v Bočni Pewerleinu iz Gornjega Grada z določbo, da *wen des vorgenanten Perleins und sein wirtin . . . abgent, so sol der egeant hof fürpaz dan dem comuent in dy oblay mit allen den rechten . . .* (NŠALj 1369 julij 25.).

¹⁴⁴ Npr. NŠALj 1278. Žovnek, NŠALj 1286. Žovnek, NŠALj 1286. Žovnek.

¹⁴⁵ Npr. ARS W 1308 marec 25. Kranj.

¹⁴⁶ Npr. ARS W 1380 marec 12., ARS 1382 december 21.; J. MRAVLJAK, Vuzenica v srednjem veku. Zgodovinska slika. Maribor 1927, II. Trg in grad 1457–1663, Maribor 1929, 14.

Zusammenfassung

SCHENKUNGEN DES ADELS AN DIE KIRCHE (unter besonderer Berücksichtigung des 14. Jahrhunderts)

Dušan Kos

Grundsätzliche Motive der Stiftungen bildeten Gottesverehrung, Liebe zur Kirche, vor allem Vergebung der Sünden und die Sorge um das Heil der Seele nach dem Tode. All das war bedingt durch besitzrechtliche Bräuche, Klimaverhältnisse, soziale Stellung des Stifters, Ansehen und Bedürfnisse der Kircheneinrichtung und der geistlichen Strömungen in den einzelnen Epochen.

Zeitbedingte Schwankungen: Es werden fast 500 Seelgerätsurkunden für juristische Personen mit Sitz in Krain und Untersteiermark zwischen 1277 und 1409 behandelt, ungeachtet der ständigen Zugehörigkeit des Donators. Ein Problem besteht darin, daß die Quellen für einzelne Kircheneinrichtungen nicht gleichmäßig erhalten sind. Ein Anstieg der Schenkungen zwischen 1300

und 1319 ist augenfällig. Die Gründe hierfür sind auch in Naturkatastrophen zu suchen, in deren Folge die Zahl der Wüstungen anwuchs, die Agrarproduktion zurückging, was Hungersnöte und höhere Sterblichkeit nach sich zog. Aber auch in der nichtagrarischen Gesellschaftssphäre sind Folgen zu suchen. Zu Beginn des 14. Jahrhunderts gab es bei uns auch erhebliche Verheerungen durch den böhmischen Erbfolgekrieg (1306–1311). Zu Beginn der Zwanzigerjahre senkt sich die Kurve wieder herab auf den Stand vor der Katastrophe. Die Stiftungsfrequenz schwächte sich gegen Ende der 40er Jahre ab, wurde aber um 1350 schon wieder stärker. Vor allem wegen der Pest, im slowenischen Raum auch infolge der Erdbebens von 1348, aber nicht in dem Maße, wie zu erwarten wäre. Nach dem Jahre 1350 kam es nur zu einem unbedeutenden Anwachsen der Stiftungen. Ein sprunghafter Anstieg im Jahrzehnt von 1380 bis 1389 muß wohl im Zusammenhang mit einem stärkeren zyklischen Pestrückfall gesehen werden. Das zeugt von verhältnismäßig konstanter Besorgnis um das Seelenheil in einem Zeitraum von gut 130 Jahren.

Typologie der Quellen: Die genauesten Bestimmungen zugunsten des Seelenheils sind Testamenten und einfachen Urkunden zu finden, während Nekrologien aus dem behandelten Zeitraum bei Klöstern in slowenischen Ländern rar sind. Vollständige Testamente für alle Gesellschaftsschichten gibt es im 14. Jahrhundert sehr selten, sie sind ohne Regel erhalten in der Form, wie sie der Erblasser abgefaßt hatte. Die Bekundung des letzten Willens vollzog sich auch auf nichtschriftlichem Wege. Bei nachträglichen Stiftungsprotokollen kann es sich um besondere Aufzeichnungen eines gemeinsamen mündlichen Vermächtnisses auf Wunsch des Empfängers handeln, die manchmal von Herren für ihre Ritter bestätigt wurden. Einzelne testamentarische Elemente kamen praktisch in allen Arten von Schenkungsurkunden vor. Der gleichmäßige Wortlaut der Urkunden verrät, daß der Empfänger sie häufig anfertigen ließ.

Die *Wahl des Empfängers* war nicht wesentlich, richtete sich jedoch nach bestimmten Regeln: Die Stifter und ihre Nachkommen waren traditionell Donatoren, ferner Vögte oder Patrone der Beschenkten, schließlich der regionale Adel, der in einer klosterkirche begraben werden wollte. Der Seelgerätegeber konnte Herr eines nahen Schlosses sein, ein Gut in der Nähe des Stifts besitzen oder Burggraf eines herrschaftlichen Burg sein. Städtische Stifte wurden meistens von Einheimischen beschenkt (Bürger, Bauern der Umgebung, ansässige Adelige). Die Mehrzahl des Seelgeräts wurde jedenfalls vom ortsansässigen Adel gestiftet. Die Nähe des Stifts ermöglichte die Kontrolle über die Durchführung der religiösen Handlungen. Bei Donationen an entferntere Stifte lagen die Gründe in der Herkunft des Schenkers oder einer intimen Bindung an den Ort. Die unterschiedlichsten Donatoren hatten Klöster, die Adelstöchter versorgten (Studentica/Studenitz, Marenberk/Mahrenberg, Velesovo/Michelstetten, Mekinje/Minkendorf). Manchmal hat die kirchliche Institution den Donator »selbst ausgesucht«, wenn sie an einem bestimmt gelegenen Besitz oder an spezifischen Produkten Interesse hatten. Der Hochadel stiftete auch aus besonderer Zuneigung zu einem Kloster oder einer bekannten Persönlichkeit darin. Noch wichtiger war es dabeizusein, in scheinbar einheitlicher Donatorengruppe in symbolischer Gleichheit mit dem lokalen Adel aufzutreten, um bei diesem um Sympathien zu werben. Je weniger Ansehen ein Stift genoß, um so weniger angesehen, um so niedriger war der Adel, der es beschenkte. Die beste Klientel hatten die älteren Klöster der kontemplativen Orden (Kartäuser in Žiže/Seitz, Benediktiner in Gornji Grad/Oberburg u.ä.), die wenigstens im Prinzip durch enthaltsames Leben dem Donator die ernsthafte Sorge um sein Seelenheil garantierten.

Status der Donatoren und Wert der Schenkung: Nach Wert und der Häufigkeit der Schenkung um des Seelenheils willen läßt sich der Adel ziemlich zuverlässig einteilen. Zu erwarten ist eine pyramidenartige Schichtung der Seelgerätegeber: eine begrenzte Schicht derer, die überdurchschnittliche Stiftungen machten, eine breite Schicht niederen Ritterstands, die höchstens zwei Hufen geben konnten, dazwischen aber das untergehende Rittertum, selten zu mehr als einer Schenkung imstande. Den Gipfel der Pyramide bildeten in Krain des 14. Jahrhunderts der politisch angesehene Ritterstand aus den Reihen der ehemaligen Ministerialen, der mit Ausnahme der Auersperge und von Svibno (Schärfenberg) Ende des 14. Jahrhunderts nicht mehr so hohe Stiftungen machen konnten wie früher. Die mittlere Gruppe von den Mehovo (Meichau) bis zu den Vrhnika (Obergurk) und die unterste (von den Falkenbergern an) weisen auf die Inhomogenität dieses Adels hin. Die Stiftungsbereitschaft dieser Gruppe versiegte im Laufe der Jahre, entsprechend dem Rückgang von Macht und Ansehen, und kündigte den Untergang an. Hier befanden sich auch Familien, die zwar nicht untergingen, aber zeitweise stagnierten. Was ihren Ursprung betrifft, so stammten sie aus der Ministerialität der ausgestorbenen Dynasten des 13. Jahrhunderts, dem Patriziat der bedeutendsten Städte, von den Lehns Männern der Grafen von Görz und zum Teil der Grafen von Cilli ab, nicht aber von der Klientel der Ortenburger. In der untersten Gruppe befand sich der niederste Adel – entweder die dynastische Klientel oder Amtsmänner verschiedener Herren (die Burggrafen). In der Steiermark war die Situation übersichtlicher und zeitlich überholt. Den Pyramidengipfel bildeten die Grafen von Cilli. Darauf folgten die von Konjice (Gonobitz). In der mittleren Gruppe (von den Katzenstein bis zu den »Ror«) nahmen die einst mächtigen Heunburger Ministerialen, später die von Cilli, Aquileia und Gurk den höchsten Rang ein, seltener die landesfürstlichen Ministerialen. Bei dieser Gruppe ist im Laufe des 14. Jahr-

hundreds ein spürbarer Rückgang der Stiftungshöhe zu beobachten. Anders als in Krain ist die Struktur der untersten Stiftergruppe der Steiermark. Hier befinden sich Familien, die in der Krainer Pyramide schichtenmäßig der mittleren Gruppe angehören würden, in Steiermark aber nur zu minimalen Schenkungen in der Lage waren. Einer der Gründe hierfür ist die zeitlich frühere soziale und ökonomische Differenzierung des Adels.

Zweck der Stiftung: Bei Seelgeräten ging es um die Übergabe von Vermögen an die Kirche mit einem genau bestimmten Zweck, was die Kirche erfolglos bekämpfte. Mit keiner Verpflichtung verbundene Schenkungen waren im slowenischen Raum bis zum ersten Drittel des 14. Jahrhunderts am stärksten verbreitet, später wurden das Anniversarium und das ewige Licht beliebter, noch später die anstrengenden und bei den Empfängern weniger erwünschten täglichen (ewigen) Messen. Jederzeit aber war die Versorgung von angehörigen Ordenleuten üblich. Insgesamt entwickelten sich die Stiftungen von anfänglich unpräzisierten Leistungen bis zur genauen Festlegung von religiösen Handlungen am Ende des 14. Jahrhunderts. Darin ist die Hinwendung zu einer durchdachten Laienreligiösität im späten Mittelalter zu erkennen. Die Verpflichtungen wurden vom Donator in der Seelgerätsurkunde festgelegt oder vom Empfänger in einer Quittung schriftlich bestätigt. Präzisierungen waren nicht üblich, enthalten doch die meisten Seelgerätsurkunden weder Bestimmungen noch Sanktionsklauseln. Hielt sich der Empfänger nicht an die Vereinbarung, so trat eine Klausel in Kraft, die dem Geber die Kontrolle ermöglichte. Ziemlich verbreitet war das Seelgerät für das ewige Licht an einem Alter, seltener an der Grabstätte des Gebers. Das ewige Licht wurde meistens anderen Typen von religiösen Handlungen beigefügt, hauptsächlich dem Anniversarium, das die beliebteste Form des Gedenkgebets für das Seelenheil war und theoretisch dem Donator die Möglichkeit bot, später hier bestattet zu werden. Oftmals wurde ein anderer Termin für die Ausführung der religiösen Handlung bestimmt. Vor allem hochgestellte Adelige, die allmählich die Übersicht über den gestifteten Besitz und die Verpflichtungen der Empfänger verloren, verlangten von der Einrichtung, einige Tage vor dem Anniversarium durch die Amtsmänner daran erinnert zu werden. Der Donator setzte die Höhe der Zuwendungen für die Geistlichen oder für alle Mitglieder des Konvents fest, welche die Ordensbrüder (-schwestern) am Tag des Anniversariums erhielten und die aus der Stiftungsmasse verteilt wurde. Hier und da fügte der Donator der Seelgerätsurkunde auch karitative Elemente bei. Andererseits gehörte die Armenpflege immer in die Zuständigkeit der Kirche, deswegen waren keine zusätzlichen Bestimmungen nötig. Besonders bei größeren Stiftungen wurde die Zahl der beteiligten Geistlichen festgelegt. Die Realisierung hing davon ab, über wieviele Kleriker eine Einrichtung verfügte. Die zweitbeliebteste Form des Seelgeräts war die ewige Messe. Vor allem mußte sie täglich gelesen werden, seltener wöchentlich, möglich war auch eine Kombination von beidem. Reichere Seelgerätsgeber ließen manchmal zur ewigen Messe auch einen besonderen Kaplan beim Altar einstellen. Die tägliche Messe konnte wegen der Stunde des Begängnisses auch »Frühmesse« genannt werden, weil sie in den frühen Morgenstunden stattfand. Eins der wichtigsten Schenkungsmotive, verbunden mit dem Wunsch nach Erlösung sowie nach sozialem Ansehen des einzelnen und der Familie war die im voraus gesicherte Beisetzung in der gewünschten kirchlichen Institution. Der einzelne konnte unter normalen Verhältnissen nicht mit einer Grabstelle in einem angeseheneren Kirchengebäude rechnen. Vom 13. Jahrhundert an war eine derartige Bestattung möglich. Es bestehen einige kunstgeschichtliche Überreste, vor allem Grabmäler, die aber oft auch nachträglich eingefügt worden sind. Die Mehrheit der bedeutenderen Ritter und des höheren Adels ließ sich im 14. Jahrhundert schon in solchen Kirchenbauten, aber auch in Burg- oder Burgkapellen beisetzen. Der niedere Adel dagegen fand seine Ruhestatt hauptsächlich auf Friedhöfen, wahrscheinlich an einer bevorzugten Stelle. Die Höhe der Ausgaben für die Bestattung hing nicht von der sozialen Position des Adligen, sondern eher vom Ansehen der Einrichtung ab. Dadurch wurde der niedere Adel von den angesehenen Klöstern automatisch ferngehalten und auf die Bettelorden verwiesen. Die Klosterstifter suchten ihre letzte Ruhestatt in ihren Stiftungen. Die Verpflichtungen beider Seiten waren klar bestimmt: üblicherweise das ewige Licht an der Grabstätte, die ewige Messe und das Anniversarium. Der Bedeutungsschwund der Kirche löschte die Erinnerung an diese »wigen Einrichtungen«, die sich im wesentlichen nicht bis in die Neuzeit gehalten haben. Nur ausnehmend hohe Dotationen wurden im Gedächtnis der Kleriker bewahrt. Am meisten gefragt war in Krain eine Grabstelle in der Kirche des Klosters Sittich (Stična), Landstraß (Kostanjevica), in den Kirchen des Deutschritterordens in Laibach (Ljubljana), der Augustiner in Laibach und der Clarissinnen in Bischoflack (Škofja Loka) und in Minkendorf (Mekinje), in Untersteiermark eine Grabstätte in der Kartause Seitz (Žiće), im Kloster Oberburg (Gornji Grad), Mahrenberg (Mahrenberk), in den Minoritenkirchen zu Cilli (Celje) und Pettau (Ptuj). Der Untergang der Adels kam auch darin zum Ausdruck, daß die Bestattungstradition der Familie in Vergessenheit geriet bzw. sich bei der Suche nach der letzten Ruhestatt eine stärkere Individualisierung bemerkbar machte. Der breiten Schicht des niederen Adels war der Zugang zu den angeseheneren Klöstern verwehrt, es sei denn, sie wären Einheimische.

Geschäftsrechtliche Varianten: Die Beziehung zwischen kaufen und Schenken war sehr eng. Immer gab es ein paar verdeckte Schenkungsformen, die Kennzeichen anderer Transaktionen tru-

gen. Eine solche Art war der »Verkauf«, der außer dem Kaufpreis alle anderen Elemente einer Schenkung enthielt. Eine andere Form war ein gewöhnlicher Verkauf, nur daß sich der Käufer noch zusätzliche Begünstigungen in Form von Gebeten ausbat. Der Form des »Verkaufs« bediente sich im 14. Jahrhundert hauptsächlich der niedere Adel und das Bürgertum. Bei der zweiten Form, die eigentlich nichts anderes als ein Verkauf war, ging es um einen Besitztausch zwischen kirchlicher Einrichtung und dem Seelgeräthegeber. Die dritte Art war eine gewöhnliche Schenkung, die aber erst nach dem Tod des Stifters voll rechtskräftig wurde. Bei dieser Form handelte es sich eigentlich um ein Pachtverhältnis, das sich von den üblichen dadurch unterschied, daß es nicht aufgehoben werden konnte. Häufig gab es Schenkungen von der Art, die erst zu einem späteren Zeitpunkt in Kraft treten. Solche wurden hauptsächlich vom niederen Adel und Bürgertum vorgenommen, die sich Verzicht auf Vermögen kaum leisten konnten. Es war angebracht, die Schenkung rechtlich besonders gut abzusichern. Darum ist es nicht verwunderlich, daß die Sanktionsformeln oft genauer formuliert und schärfer waren als bei gewöhnlichen Handelsgeschäften. Sie konnten pauschal sein, in Geld ausgedrückt und außerdem durch zusätzliche Bürgen besonderes gesichert.

Exkurs: Allod und Lehen als besitzrechtliche Schenkungsform für das Seelenheil: Meistens war der übereignete Besitz tatsächlich als wahres Freigut gekennzeichnet. Gerade die Seelgerätsurkunden weisen auf einen beträchtlichen Allodialbesitz von Adel und Bürgertum. Hier und da kam es aber dennoch zur Übergabe von Lehen, die der Stifter bis dahin innehattae, bzw. mit denen er früher von irgendeinem anderen Herrn belehnt worden war. Die Kirche war vom Lehnverhältnis nicht betroffen. Der Schenker bewirkte bereits vor dem Schenkungsakt die formelle Umwandlung des Lehnsguts in Allodialgut. Eine »Schenkungs« besonderer Art war die Beschenkungs einer kirchlichen Einrichtung um des Seelenheils willen mit ihrem Lehnbesitz durch den eigenen Lehnsman. Wir kennen nur einen Fall, wo eine kirchliche Institution, nämlich das Kloster Sittich (Stična), von einem Adeligen ein richtiges Lehen erhielt. Für das sie Abgaben wie für ein Lehen zahlen mußte. Man kennt aber auch den umgekehrten Weg: der Stifter übergab ein Allod und erhielt es als Lehen zu lebenslänglicher Nutzung zurück. Das war keine Schenkung im wahren Sinne des Wortes, sondern eine Besitztransaktion zugunsten der Kirche. Bis zum 14. Jahrhundert gewährte ein solches Verfahren die Möglichkeit, ein Allod als Lehnbesitz zu erhalten, das sonst die Tochter im Falle ihrer Verehelichung mit einem Ministerialen eingeübt hätte.

GORIŠKI LETNIK – ZBORNIK GORIŠKEGA MUZEJA

Goriški muzej (Nova Gorica) je začel leta 1974 izdajati svojo redno letno publikacijo z naslovom »Goriški letnik«. Doslej je izšlo devetnajst števil. Zbornik prinaša znanstvene in poljudno-znanstvene prispevke predvsem s področja arheologije, etnologije, zgodovine, zgodovine umetnosti, literarne zgodovine; prispevki so vezani prvenstveno na prostor severne Primorske ter sosednje Furlanije. Tako sodelujejo v zborniku tudi tuji pisci z obmejnih področij. »Goriški letnik« želi biti tudi revija, ki naj ustvari dialog na znanstveni ravni ob naši zahodni meji. K temu naj poleg objav znanstvenih člankov pripomorejo tudi ocene in poročila o različnih periodičnih publikacijah, ki izhajajo v deželi Furlaniji-Juljski krajini.

»Goriški letnik« lahko naročite pri Goriškem muzeju, Grajska 1, SI-65001 Nova Gorica.